

İçindekiler Tablosu

Giriş	2
I. Orhun Uygur Devleti	2
<u>1. Kuruluş</u>	2
<u>2. Kutlug Bilge Kül Kağan Devri</u>	4
<u>3. Moyen-Çor Kağan Devri</u>	4
<u>4. Böğü Kağan Devri</u>	6
Böğü Kağan'ın Manevi Rolü.....	10
<u>5. Alp Kutlug Bilge Kağan Devri</u>	11
<u>6. Ay Tengri'de Kut Bulmuş Külüg Bilge Kağan Devri</u>	13
<u>7. A-Ch'O (Feng-Ch'eng) Kağan Devri</u>	14
<u>8. Ay Tengri'de Ülüg Bulmuş Alp Ulug Bilge Kağan Devri</u>	15
<u>9. Tengri'de Bolmuş Alp Külüg Bilge Kağan Devri (805-808)</u>	16
<u>10. Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Kağan Devri (808-821)</u>	16
<u>11. Kün Tengride Ülüg Bulmuş Alp Küçlüg Bilge Kağan devri (821-824)</u>	18
<u>12. Ay Tengride Kut Bulmuş Bilge Kağan Devri (824-832)</u>	20
<u>13. Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Külüg Bilge Kağan Devri (832-839)</u>	20
<u>14. Ho-Sa Tegin Devri (839-840)</u>	21
II. Kan-Chou Uygur Devleti (Sarı Uygurlar)	22
III. Turfan Uygur Devleti	23
IV. Uygur Devletleri Kültür Tarihi Özeti	24
<u>Uygurlarda Kültür ve Teşkilat</u>	24
<u>İktisadi Hayat</u>	30
Dipnotlar	34
Kaynaklar	35

Prof. Dr. Gülçin ÇANDARLIOĞLU

Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Uygur tarihi hiç şüphe yok ki Orta Asya tarihinin en önemli birkaç devresinden biridir. Uygur tarihini toplu olarak ele alan, ilk önce ünlü Japon bilgini Haneda Toru oldu. Aslen bir Budolog olan ve Japonya'da Budolojiyi kuran Prof. Dr. Haneda ancak Uygurların Budizm hakkındaki geniş bilgileri sebebi ile bu konuyla ilgilenmiş ve onları Japonya'ya tanıtmak istemiştir.

Aynı konu ikinci olarak Prof. Dr. B. Ögel tarafından ele alınmış ve bu konuda bir kaç makale yayınlanmıştır. Yalnız Prof. Dr. B. Ögel bu makalelerinde Uygur tarihinin kronolojik olay sıralarına değil, daha çok kabile hareketlerine ve bir Orta Asya devletinin boylardan imparatorluk haline nasıl geldiği konusunu incelemiştir.

Uygurların Ötüken bölgesindeki Hakanlık dönemi Prof. Dr. G. Çandarlıoğlu tarafından doçentlik tez çalışması olarak araştırılmıştır.

Bu çalışmada T'ang sülalesi dönemine ait Çin yıllıklarında ve ansiklopedilerinde mevcut Uygurlarla ilgili kayıtların Türk diline tercümesi, yorumlanması, batılı araştırmacıların eseriyle karşılaştırılması ve olayların kronolojik olarak sentezi üzerinde durulmuştur.

Uygur Hakanlığının son yılları ile yıkılışı da Çinli öğrenci Ts'ai Wen-shen tarafından Ankara'da doktora tezi olarak incelenmiş ve Türkçe olarak Taipei'de yayınlanmıştır. Bu çalışmada o dönemde yaşayan Çin devlet adamlarının mektub ve raporları üzerinde durulmuştur.

Beşbalık - Turfan Uygur Devleti Prof. Dr. Özkan İzgi tarafından doçentlik tez çalışması olarak araştırılmıştır. Özellikle Wang Yen-te seyahatnamesi tercümesi ve Çin yıllıklarında bulunan tamamlayıcı bilgiler değerlendirilmiş, batılı araştırmacıların eserleriyle karşılaştırılmıştır.

Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi kabileleri, Prof. Dr. G. Çandarlıoğlu tarafından doktora tez çalışması olarak incelenmiş ve Türkçe olarak Taipei'de basılmıştır. Uygur Hakanlığı yıkıldıktan sonra kurulan Uygur Devletlerinden biri olan Sarı Uygur Devletinin diğer bir adı da Kan chou (Kansu) Uygur Devleti'dir. Bu eserde Kan-chou Uygur Devleti ve komşularıyla akrabalık ilişkileri biraz Çin kaynakları, daha ziyade batılı araştırmacıların çalışmalarından faydalanılarak analiz ve senteze gidilmiştir.

I. Orhun Uygur Devleti

1. Kuruluş

Çin kaynakları Uygurları Hunların nesilleri olarak kabul ederler. Akraba kavimlerle birlikte Dokuz Oğuz-On Uygur diye isimlendirilirler.

Uygurlar IV.-V. asırlarda Toba devleti zamanında Töles adını aldılar. Çinlilere göre Uygurlar sayı bakımından pek kalabalık değillerdi. Fakat çok kabiliyetli ve cesur idiler. Yüksek tekerlekli arabaları vardı. Göçlerde ve harplerde bu arabalarına çok güveniyorlardı. Çin kaynaklarında Kao-ch'ih (yüksek tekerlek) adıyla da kaydedilmektedir.

İlk zamanlarda Töles boylarının müşterek bir reisleri yoktu. Göçebe oldukları için bir yerde

UYGUR DEVLETLERİ TARİHİ VE KÜLTÜRÜ

devamlı oturmuyorlardı. Ata binmede, ok atmada üzerlerine yoktu. Toprakları verimsiz olduğu için atları az, koyun ve sığırları çoktu. Selenga, Orhun ve Tola nehirlerinin kıyılarında oturan bu oymaklar, Göktürk devleti kurulunca, onların hakimiyetini tanıdılar. Baykal gölünün güneyindeki bozkırlarda iç işlerinde serbest olarak yaşadılar. VII. asırda Göktürkler Çinlilere yenilince Töles birlikleri de dağıldı.

Göktürk Devletinin zayıf çağı olan VII. asrın başında Orhun ve Selenga kıyılarında oturan Uygur, Bugu, Bayırku, Tongra vs. kabileleri bir şefin hakimiyeti altında toplandılar. Reislerin unvanı İrkin idi. İrkin'in P'u-sa isimli bir oğlu vardı.

P'u-sa 630 senesinden sonra Göktürklerin kuzey sınırlarına akınlar yapmağa başladı. Göktürkler bu Uygur-Töles akınlarını durdurmak için bir ordu gösterdilerse de muvaffak olamadılar. Bu galibiyet Uygur ve Töleslere büyük itibar kazandırdı.

Bu zaferden sonra P'u-sa Alp İlteber unvanını aldı. Çin kaynakları P'u-sa'dan şöyle bahsederler: "Mükemmel harp planları yapıyordu. Savaşta askerlerin önüne geçip hücum ederdi. Az askerle çok iş yapıyordu. Askeri talimler yapıyor, ok atıyor, askerle beraber avlara gidiyordu. Annesi de halkın şikayetlerini dinliyor, davalarına bakıyordu. Kanun ve nizamları bozanları cezalandırıyordu. Bu suretle kabilelerin düzeni muntazam yürüyordu. P'u-sa zamanı Uygurların refah devridir."¹

Göktürklerin zayıf olduğu bu çağda Orta Asya'nın kuzeyinde başlıca iki kuvvet vardı. 1-P'u-sa'nın emrindeki Uygur Tölesleri, 2- Sir Tarduş Tölesleri.

646'dan sonra Uygurlar yine bir İlteber'in idaresinde idiler. Fakat bu Çinlilerin kuklası durumunda idi. Diğer taraftan Göktürk devleti de can çekişiyordu. Sir-Tarduş Tölesleri de Çin'in müttefiklerine yenilip Uygurların idaresine girmeğe mecbur olmuşlardı. Böylece Orta Asya'nın doğu kısmı bir Çin eyaleti haline gelmiş oldu. Bu kukla İlteber kendini kağan ilan etti. Göktürk tarzında teşkilat kurdu. Fakat bu devri gerçek bir kağanlık dönemi olarak kabul etmek zordur.

Uygur Töleslerinin halkı boş durmuyor, Çin hakimiyetinden kurtulmak için çareler arıyordu. 648'de kukla İlteber öldürüldü. Yerine halkın tuttuğu başka bir reis getirildi. Fakat o da Çinlilerin hilesine kurban gitti.

Uygurların isyanından korkan Çinliler onları Ch'i-pi Tölesleri ile anlaşdırıp büyük vaadlerde bulunarak Batı Göktürklerine saldırttılar. Çinliler gittikçe kuvvetlenerek Batı Göktürkleri devamlı surette mağlup ettiler. Uygurlar da Po-jun adlı bir kukla reisin idaresine girmişlerdi.

651'de Çin hesabına Kore isyanını bastırdılar. Batı Göktürk savaşlarına iştirak ettiler.

656'da Onoklara karşı zafer kazandılar. Taşkent'e kadar ilerlediler.

661-63 senelerinde Uygurlar Çin'e baş kaldırdılarsada muvaffak olamadılar.

Göktürk devleti, ikinci defa kurulduğu zaman Uygurlar tekrar Göktürk devleti içinde yer aldılar.

742-43 senelerinde Göktürklerin hakimiyeti altında bulunan Karluk, Basmıl ve Uygur oymakları Göktürk kağanı Ozmış'ı mağlup edip öldürdüler.

UYGUR DEVLETLERİ TARİHİ VE KÜLTÜRÜ

Göktürk devleti ortadan kalınca Basmların idaresinde yeni bir kağanlık kuruldu. Uygurlar sol (doğu), Karluklar sağ (batı) yabguluğu teşkil ettiler.

744 senesinde Uygur Yabgusu Basml kağanını mağlup ederek kendini kağan ilan etti. Kutlug Bilge Kül Kağan unvanını aldı. Bu suretle hür Uygur Kağanlığı kurulmuş oldu.²

2. Kutlug Bilge Kül Kağan Devri

744'de Uygur reisi Basmları tamamiyle mağlup etti. Böylece Uygur birliği tamamlanmış oldu. Uygur Reisi Kutlug Bilge Kül Kağan unvanı ile Hakan oldu. Her tarafa elçilerle fetihnameler gönderildi. Tabii bu arada Çin'e de elçiler gitti. Çin imparatoru da tebrik için elçiler gönderdi.

Uygurların toprakları gittikçe genişledi. Doğuda Szu-wei'e, batıda Altın Dağları'na kadar olan bölge ve güneyde Gobi sahrası kontrolleri altında idi. Yani Hunların bütün eski topraklarına sahip olmuşlardı.

Kısa ve başarılı bir dönemden sonra Kağan vefat etti (747).

3. Moyen-Çor Kağan Devri

Kutlug Bilge Kül Kağan ölünce (747) yerine oğlu Moyen Çor geçti. Sert huylu asker idaresini iyi bilen bir kimse idi.

Moyen Çor'un yapmış olduğu seferleri 4 kısımda inceleyebiliriz.

- 1. Batı Seferleri:** Batıda Uygurlara karşı başlıca mukavemet edenler Karluklarla, Türgeşler idi. Karluklar bu sırada Altay Dağlarının güney batı eteklerinde oturuyordu. Türgeşler ise Çu ve Talas nehri bölgesinde idiler. 744'de Uygurların hakimiyetine giren Karluklar zaman zaman isyan ederek Türgeşlerle birleşiyorlardı. Moyen Çor Kağan Türgeşleri yendi. Böylece Uygur Devletinin sınırları batıda Sırderya nehri boylarına kadar ilerledi.
- 2. Kuzey Seferleri:** Bu seferler Kem nehri boyunca uzanan dağlar aşılma suretiyle yapılmıştır. Bu seferlere bir başka deyimle Kırgız seferleri de diyebiliriz. Kırgızlarla Uygurlar arasındaki bölgede Çik adlı başka bir Türk kavmi vardı. Moyen Çor Kağan zamanında Çik'ler Uygur hakimiyetine girdiler. Kırgızlar henüz mağlup olmamışlardı.
- 3. Oğuz Seferleri:** Uygur çağındaki Uygurların kim oldukları hakkında pek bilgimiz yoktur. Yalnız Selenga Nehrinin kıvrımında Sekiz Oğuz ve Dokuz Tatarların mağlup oluşlarından bahis vardır. Moyen Çor yazıtından Çinde de Oğuzların mevcut olduğunu öğreniyoruz.
- 4. Çinlilerle Olan Askeri ve Siyasi Münasebetler:** Moyen Çor Kağan'ın ilk zamanlarında Çin çok karışık bir durumda idi. 751 senesinde Talas Meydan Muharebesinin de kaybedilmiş olması, Çinde karışıklıkların çıkmasına sebep olmuştu. 755'de ki An Lu-shan isyanı T'ang hanedanının itibarını sarsmıştı. Doğu baş şehri Lo-yang ve batı baş şehri Ch'ang-an asiler tarafından zaptedilmişti. Bu tehlikeli durum karşısında Uygurların yardımına müracaat edilmiştir.

Su-tsung tahta geçtiği zaman (756) T'un-huang beyi Ch'eng-ts'ai'i iyi münasebetler tesisi

UYGUR DEVLETLERİ TARİHİ VE KÜLTÜRÜ

için elçi olarak Uygurlara gönderdi. Uygur Kağanı Ch'eng-ts'ai'a gelin olarak bir Uygur Prensesi verdi. (Bu prensesin kimliği konusunda kaynaklar değişik şeyler söylemektedir). Ayrıca büyük kumandanlarından bazılarını Çinli prensesle diplomatik evlilik yollarını araştırmak üzere Çin sarayına gönderdi. Su-Tsung neticeden çok memnundu.³

Ondan sonra Kağan bizzat askere kumanda ederek Sho-fan garnizon kumandanı Kuo Tzu-i ile beraber sefere çıktı. Birlikte T'ung-lo ve diğer barbarları Sarı Irmak kenarında yendiler. Kağan Kuo- Tzu-i'yi kurt başlı bayrağa saygı duruşunda bulduktan sonra huzuruna kabul etti.

757'de Uygur yabgusu, Tudun'u 4000 asker ve pek çok at ile tekrar Çin'e yardıma geldiler. İmparator Su-tsung çok memnun oldu. Onların şerefine ziyafet ve hediyeler verdi.

İmparator Kuang-p'ing beyine Yabgu ile kardeşlik antlaşması yapmasını emretti. Yabgu'ya son derece nazik muamele etti. O'nu mahremiyetine aldı.

Kaynaklardan öğrendiğimize göre, Çin bu olayda da malum politikasını takip ederek aslen Türk olan An Lu-shan'ın isyanını yine Türklerin yardımı ile bastırmak istemiştir. Bu gaye ile Uygurlardan yardım istemiştir. Uygurlarda yayılmak ve Çin'e müdahale etmek için uygun fırsat kolluyorlardı. Bu zaten onların aradıkları şeydi.

Uygurlar Fu-feng'e gelip çinli kumandanlar ile görüştüler. Kuo Tzu-i onlara 3 günlük büyük ziyafet verdi. Uygur Yabgusu, Çin zorluk içindeyken ziyafete vakit olamayacağını söylediye de Kuo Tzu-i onları ikna etti. Onlara günlük erzak olarak 200 koyun, 20 sığır ve 40 shih pirinç verdi.

Hsiang-chi muharebesine giden ordu Feng nehri kıyısında dizildi. İsyancılardan bazıları Çin ordusunun sol tarafında pusu kurmuşlar, sürpriz hucumu için bekliyorlardı. P'u-ku Huai-en'in (aslen uygur olan büyük bir çin generali) işareti üzerine Uygurlar çabucak harekete geçerek pusuda yatanları yok ettiler. Sonra isyancıların arka tarafına giderek diğer Çinli kumandanla birlikte isyancıları kuşattılar. Tamamiyle bozguna uğrattılar. Ch'ang-an geri alındı.

Sonra Lo-yang'ı almak üzere harekete geçtiler.

Harpten önce Uygurlar Yabgu'nun idaresinde güney dağları boyunca Ch'u-wo'ya vasıl oldular. Vadide pusuya yatan isyancıları yok ettiler. Sonra Uygurlar dağın kuzeyine kamp kurdular. Tzu-i ve diğerleri asilerle harbettilerde mağlup olup geri çekildiler. (Çin kaynakları mağlubiyeti kabul etmezler. Bir karışıklık oldu şeklinde geçerler.) Uzaktan, olanları gören Uygurlar hemen batıdaki tepeleri aşarak hucuma geçtiler. Asileri bozguna uğrattılar ve kilometrelerce takip ederek tamamiyle imha ettiler.⁴

Ch'ang-an alındığı zaman Uygurlar şehri yağmalamak istediler. Buradan Lo-yang'ı kurtarmağa gideceklerdi. Ch'ang-an'ı yağmalarlarsa Lo-yang halkı onları asilerle birlik zannederek onlara da mukavemet edecekti. Bu sebeple Kuang-pin Beyi Uygurlara Mani oldu. Fakat Ch'ang-an alındığı zaman Lo-yang yağmasını vaadetti. Uygurlar kabul ettiler. Bu işi başardıktan sonra üç gün şehri yağmaladılar. Kuang-p'ing Beyi de onlara nakışlı elbiseler, kıymetli taşlar hediye etti. Yabgu çok memnun oldu.

İmparator da Yabgu şerefine büyük ziyafet verdi. Uygur reislerine, nakışlı, işlemeli, renkli, ipekli kumaşlar, altın ve gümüş kap kacak hediye etti.

UYGUR DEVLETLERİ TARİHİ VE KÜLTÜRÜ

Çin imparatorlarının tahtı salondan yüksekte olan bir set üzerinde kurulur ve buraya merdivenle çıkılırdı. Bu set'e hiç bir yabancı çıkamazdı. Bu ziyafet esnasında Yabgu merdivenleri çıkararak, İmparatorun yanında oturmuştur. Çin imparatorunun tahtı yeniden kendisine bahşeden Uygurlar'a karşı böyle bir yakınlık göstermesi gayet tabiidir.

An Lu-shan isyanı bastırılmış olmakla beraber T'ang Hanedanının temel taşlarından pek çoğunu da beraberinde götürmüştür. Öyle görünüyor ki bu tarihten itibaren Çin'in hakiki hakimleri Uygurlar olmuşlardı.

758'de İmparator Moyen-Çor Kağan'ın akrabalık dileğini kabul etti. Küçük kızını Ning-kuo Prenses unvanı ile gelin olarak gönderdi. Bundan önce diğer barbar reislerinin akrabalık isteklerine uydurma prenses unvanı verilen Çinli kızlar gönderilmişti. Bu seferki Çinli gelin imparatorun öz kızı idi. Bu da imparatorun Uygurlara verdiği önemin en büyük delilidir.

Ning-Kuo Prensesi büyük merasimle Çinden ayrıldı. Kalabalık refakatçilerle birlikte Uygur başkentine vasil oldu.

Moyen-Çor Kağan çok mağrurdu ve Çin'e tepeden bakıyordu. Bu sebeple de Çin elçisini sedirde oturarak kabul etti. Çin imparatorunun göndermiş olduğu devlet mühürleri, renkli, ipekli kumaşları ve elbiseleri, altın ve gümüş kap kacağı adamlarına dağıttı. Elçi dönerken de 500 at, samur kürkleri, beyaz kilimler hediye etti.

Ning-Kuo Prensesinin evliliğine teşekkür için elçiler gönderdi.

Moyen-Çor Kağan bir de Göktürk alfabesi ile yazılı bir yazıt bırakmıştır. Şine-usu Nehri dolaylarında bulunan bu yazıt bize Uygurlar hakkında çok kıymetli bilgiler vermektedir.

TFYK, c. 965; Su-tsung imparator fermanı "Ulusun zorluklardan kurtuluşu Kağan'ın çabasıyla. Onun yaptıkları bütün ülkede hiç unutulamaz. Uygur Kağanı çok zeki ve çok kibar bir adamdır. Onun sözü gerçektir. Onun kabiliyeti on binlerce kişinin en iyisidir. O bütün kağanların başkanıdır. Çinde isyanlar çıktığı zaman imparatorun kardeşi ile savaşa gidip, bütün isyanları bastırmıştı. İki ay içinde iki başkenti zapt etti. O'nun yaptığı iyilikler güneş ve ay gibi insanın yüreğinde parlıyor. Ona yalnız şimdi değil her sene 20.000 top ipekli kumaş vereceğim. Kağan elçilerini Shou-fan'a göndererek bunları alacak" dedi. (Yıllık vergi).

4. Böğü Kağan Devri

759 senesinde Moyen-Çor Kağan ölünce yerine küçük oğlu geçti. Uygurlardaki veraset geleneklerine göre büyük oğulun kağan olması lazımdı. Fakat o bilmediğimiz bir suçundan dolayı daha önce öldürülmüştü. Moyen-Çor'un küçük oğlunun bir kaç tane adı vardı. Bunların en bilinenleri Bugu, Böğü, Tengridir. Onun hanımı P'u-ku Huar'-en'in kızı idi. Moyen-Çor Kağan tarafından küçük oğlu için imparatorun bir gelin istendiğinde bu kız gönderilmişti. Bu şekilde o hatun oldu.

Moyen-Çor Kağan öldüğü zaman Ning-Kuo Prensesi Çin adetlerine göre yas tuttu. Çin adetlerine göre, bir kadının kocası öldüğünde üç yıla yakın zaman yas elbiseleri giyer. Sabah akşam ağlardı. Ning-Kuo Prensesinin oğlu yoktu. Sonunda vatanına dönmek için izin istedi.

Tai-tsung tahta çıktığı zaman, isyancı Shih Ch'ao-i daha mağlup edilmemişti. İmparator

UYGUR DEVLETLERİ TARİHİ VE KÜLTÜRÜ

yardım istemek için Uygurlar'a elçi gönderdi.

Elçiden önce Shih Ch'ao-i "T'ang şimdi yasta, karışıklık var. Hükümet reisi yok. Birlik olup bu fırsattan istifade edelim. Sayısız zenginliklere sahip olan hazineleri ele geçirelim." diye haber göndermişti.

Bögü Kağan Çin elçisine çok kötü muamele etti. Herkes T'ang'ın mahvolduğunu söylerken onların nasıl olup da hâlâ elçi gönderdiklerine hayret etti.

Elçi söylenenlerin doğru olmadığını, Kuang-p'ing Beyi'nin imparator olarak tahta geçtiğini onun önceki imparator ile aynı meziyetlere sahip olmasından başka, Yabgu ile yanyana harbeden tek kişi olduğunu, Kağan'la olan arkadaşlığını anlattı. T'ang'ın dostluk işareti olarak her sene Uygurlar'a ipekli kumaşlar verdiğini nasıl untabildiğini sordu.⁵

Bögü Kağan elçiyi dinlemedi, tahkir etti.

O sırada güneye giden Uygur kuvvetleri Kuzey Çin sınırlarında tahribata başlamıştı bile. Hatun'da Kağan'la birlikte geliyordu. Kağan kayınpederi ile kayınvalidesini görmek için izin istedi.

Eskiden beri Orta Asya Türk halkında bir inanç vardı. Bu inanca göre, Çin, kendine göre bir medeniyete ve tarihe sahipti. Bu sebeple zaptedilemezdi. Zaptedilse bile böyle bir devlet Çinde uzun zaman yaşayamazdı.

P'u-ku Huai-en bu düşüncenin etkisinde kalarak Bögü Kağan'a Mani oldu. Çin kaynaklarından anladığımıza göre, bu akın sırasında bütün Kuzey Çin Uygurlar tarafından yağmalanmış, şehirler yıkılmış, hatta Çin mabedleri bile yakılmıştı. Böylece Çin İmparatorluğunun hakimiyeti Uygurların eline geçti. Sonra da sıra asilerin ortadan kaldırmasına geldi. Tabii Çinliler bunu kabul etmediler.

Asiler ortadan kaldırma mevzuunda Çinlilerle antlaşma yapıldı. Uygur kuvvetleri yeniden teşkilatlandırıldı. P'u-ku Huai-en sol şad (Doğu başkumandanı) olarak vazifelendirildi.

Çinli kumandanlarla savaş planı üzerinde konuşuldu. Kağan'ın gitmek istediği yola, o bölgelerin fakirleştiği, ordu için kafi yiyecek bulunamayacağı bahanesiyle Mani oldular. Çinliler değişik planlar teklif ettiler. Kağan da bunların pek çoğunu beğenmedi. Sonunda Sha-chou yolunu takip ederek T'ai- yang'ı geçip T'ai-yüan'deki erzak depolarından ihtiyaçlarını karşılayıp, Tse-chou, Lu-chou, Ho-nan, Huai-chou ve Cheng-chou garnizon kumandanları ile birleşip isyancılara hep birlikte hücum etmeği kararlaştırdılar.

Bögü Kağan Sarı Nehrin ve Shao-chou'nun kuzeyinde kamp kurmuştu. İmparator, başkumandanı Yung beyi, Tzu-ang ve diğerlerini onunla görüşmeğe gönderdi.

Yung Bey'i Kağan çadırı önünde merasim dansı yapmadığı için azarlandı. Tzu-ang "Yung Beyi eski imparatorun öz torunudur. Devletimiz iki imparator için yastadır. Bu sebeble ona tören dansı yapmak uygun değildir. O, şimdiki imparatorun en büyük oğludur. Sonra O, imparator olacaktır. Çin'in müstakbel hükümdarı nasıl olur da, yabancı bir hükümdarın önünde tören dansı yapar?" şeklinde özür diledi. Uygurlar çok kızdılar. Tzu-ang, Li-chün, Shao-hua ve Wei Chü'ye yüzer değnek vurulması emredildi. Shao-hua ve Wei Chü dayağı takip eden gece öldüler. Bu hadisenin acısını Çinliler yıllarca unutmadılar. Fakat o sırada ellerinden bir şey gelmiyordu. Uygurlara ihtiyaçları vardı. Bu sebeple ses çıkarmadılar.

UYGUR DEVLETLERİ TARİHİ VE KÜLTÜRÜ

Fakat bu hadisenin intikamı çok sonra alınacaktır.⁶

Kararlaştırılan plana göre, isyancıları mağlup ettiler. Asilerin reisi Shih Ch'ao-i geri kalanlarla birlikte kaçtı. Yung Bey'i geri döndü. Kağan Ho-yang da kamp kurup bir kaç ay orada dinlendi. P'u-ku Huai-en'in idaresindeki Uygur kuvvetleri, Ch'ao-i ve adamlarını takip ederek ezdiler. Ch'ao-i'nin başını kestiler, teşhir ettiler. Böylece Ho-pei eyaleti tamamiyle sulha kavuştu.

Kağan imparatoru tebrik için elçi gönderdi. İsyancı Shih Ch'ao-i'nin sancak ve flamalarını hediye olarak gönderdi.

Çin kaynaklarının kayıtlarına göre Kuzey Çin'de önce isyancıların, sonra da Uygurların yağmaları neticesinde, elbise yapmağa kumaş bulamayan halk kağıt kullanmış. Hatta klasikleri bile elbise yapanlar olmuştu.

Böğü Kağan'ın Çin'e yaptığı yardımların karşılığı olarak imparator T'ai-tsung ona teşekkürname ve pek çok hediyeler verdi. Bundan başka her sene 2.000 ailenin geliri Kağan'a gönderilecekti. (Yıllık vergi)

764'de P'u-ku Huai-en isyan etti. On binlerce Tibetli de onunla birlikti. Shou-fang garnizon kumandanı Kuo Tzu-i onlara karşı durdu. Fakat bu hareket pek başarılı olamadı.

765'de P'u-ku Huai-en, 200.000'den fazla Uygur, Tibetli, T'u-yu-hun, Tangut ve Nu-la guruplarını kendisiyle birlikte isyana ikna etti. Çin sarayı korku içindeydi. Fakat P'u-ku Huai-en'in ani ölümü üzerine adamları tereddüte düştüler. Tibetliler döndü. Tzu-i Uygurlarla görüştü. Onlarla anlaştı. Uygurlar P'u-ku Huai-en'in oğullarının öldürülmemesi şartı ile Tibet isyanının bastırılmasında Çin'e yardım etmeği vaad ettiler.

Karşılıklı antlaşma yapıldı. Kadeh kaldırıp and içtiler. Hep birlikte 100.000 den fazla Tibetliyi mahvettiler. Pek çok ganimet ele geçirildi. Daha önce esir edilmiş olan 5000 Çinli kurtarıldı.⁷

Bu arada çok enteresan olan iki şaman hikayesini de anlatmadan geçemeyeceğim. Çin seferinden önce iki şaman bu seferde savaş yok, bir büyük adamla görüşüp döneceksiniz demişlerdi. Bu seferde Kuo Tzu-i ile görüşüp anlaşılan Uygurlar şamanların dediğinin çıktığına sevindiler. Tibetlilerle savaş sırasında da şamanların çok faydası olduğu, onların rüzgar ve kar duası sayesinde bütün Tibetlilerin üşüyüp dondukları söylenir.

Tibet zaferinden sonra Çin İmparatoru yine Uygurlara ziyafetler ve pek çok hediyeler verdi.

Uygurlar'a verilen hediyeler ve yıllık vergiler dolayısıyla hazine boşaldı. Memurlara maaş verilemedi. İmparator maaş yerine onlara bugünkü tasarruf bonusu neviinden kağıtlar verdi. Üç aylık maaşlarını da vergi olarak aldı.

769 senesinde Uygur Kağanı bir Çinli prenses ile evlilik rica etti.

İmparator P'u-ku Huai-en önceki değerli hizmetlerine karşılık onun küçük kızını saraya almış ve ona kendi kızı gibi bakmıştı. Bu kıza Chung-hui Prensesi unvanını vererek Uygur Kağanı ile evlenmesine karar verdi. Prensese büyük merasimle uğurlandı.

Bu devredeki Uygur hakimiyeti Çinlilerin bizzat kendi kaynaklarından rahatlıkla

UYGUR DEVLETLERİ TARİHİ VE KÜLTÜRÜ

anlaşılmaktadır. Hariciye köşkünde kalan Uygurların sayısı pek çok olduğu gibi, bunlar gayet mustakil hareket ediyorlardı. Bazan şiddet hareketlerinde buldukları da oluyordu. Fakat Çinliler bir şey demeğe cesaret edemiyorlardı. Bu mevzuda birkaç örnek verelim. 771 senesi Ocak ayında birgün Uygurlar Pazar yerinde çıkan münakaşa neticesinde kızarak 300 süvari ile imparatorluk şehrinin kapılarına hucum ettiler. İmparator onlarla sulh yapmak için elçi gönderdi. İmparatorun korkusunun sebebi herhalde bu 300 süvari değildi. Aynı yılın Temmuz ayında Uygurlar Pazar yerlerinde şiddet hareketlerinde bulundular. Ch'ang-an valisini kovaladılar. Memurlar bir şey yapamadı.

Uygurlar 758'den beri her sene alış-veriş yapmak için geliyorlardı. Getirdikleri her atın yerine kırk top ipekli kumaş istiyorlardı. Daima bir anda onbinlerce at gönderiyorlardı. Çin hükümeti bundan pek memnun olmamakla beraber Uygurlardan çekindiği için satın almak mecburiyetinde kalıyordu.

773 yılında İmparator Uygurları memnun etmek için, gönderilmiş olan atları yaşlı, zayıf demeden hepsini satın aldırdı.

Temmuz ayında Uygurlar memnun olarak hediyelerin ve atların karşılığı olan eşyaların yüklendiği binden fazla araba ile Ch'ang-an'dan ayrılıp Ötüken'e döndüler.

Çin kaynakları istedikleri kadar Uygur Kağanlarının Çin imparatoru tarafından tayin edildiğini kaydetsinler. Yine Çin yıllıkları kayıtlarından aldığımız bu örnekler aksini rahatlıkla isbat etmektedir. Eğer o devirde Uygur Kağanlığı Çin İmparatorluğu'ndan kudretli değil idiyse, koca imparatorluğun Uygurlardan korkması için başka bir sebep mi vardı? ⁸

Bu örnekleri daha da çoğaltabiliriz, 774 senesi Eylül ayında Hariciye köşkünde kalan Uygurlardan biri bir Çinliyi öldürdü. Memurlar onu yakaladı. Fakat İmparator onu cezalandırmağa cesaret edemedi. 775 yılı Eylül ayında yine bir Uygur Pazar yerinde bir Çinliyi bıçakladı. Pazar yeri halkı onu yakalayıp hapsetti. Bunu duyan Uygur reisi hemen konakladığı yerden çıkarak onun hapsedildiği hapisaneyeye hucum etti. Muhafızları öldürerek mahpusu kaçırdı. Bu hadiseden dolayı imparator gene bir şey sormağa cesaret edemedi. O devirde Uygurlar Çinlileri küçük görüyor, Çin kanunlarını hiçe sayıyorlardı.

778 senesinde Çin kaynakları ilk defa Uygurlara karşı Çin galibiyetinden bahsetmeğe başlarlar. Çinliler hudut karakollarındaki muhafızları arttırmağa, Uygur akınlarına ve yağmalarına karşı tedbir almağa başladılar. Fakat imparator yine de Uygurlara karşı bir şey olmamış gibi davranıyordu.

778 yılı Temmuz ayında İmparator: "Başkentte kalan Uygurlar ve diğer barbarlar kendi elbiselerini giysinler. Çinli elbisesi giymelerine luzum yok." diye bir ferman çıkardı. Bu fermanın maksadı ne idi? İmparator Uygurlardan çekindiği için onları her hareketinde serbest mi bırakıyordu? Yoksa kendi kıyafetleri içinde nerede olurlarsa olsunlar rahatça tanınmaları için mi?⁹

Başkentte daimi olarak kalan 1000 Uygur tüccarı kendi elbiselerini giydiler. Çinliler arasında kaldılar. Memurlar her gün onlara kesilmiş hayvan, para, pek çok mal verdiler. En iyi evleri onlara tahsis ettiler. Uygurlar gün geçtikçe isteklerini arttırıyorlar, memurlar karşı gelmeğe cesaret edemiyorlardı. Bunlardan bir kısmı Çinli elbisesi giyip Çinli hanımlarla evlendiler. Yani Çinlileştiler. Bu da Uygur Kağanlığı'nın gerilemesinin en önemli sebeplerinden biridir.

UYGUR DEVLETLERİ TARİHİ VE KÜLTÜRÜ

Eskiden Uygur adetleri çok iyi idi. Kağanla nazırlar arasında fazla fark yoktu. Harbe beraber giderlerdi. Savaşa çıktıkları zaman daima zafer kazanırlardı. T'ang sülalesini düştüğü müşkül durumlardan kurtardılar. Bu yardımların sebebi T'ang sülalesine karşı olan sevgileri değil, Çin'deki hakimiyetlerini garantilemek içindi. T'ang İmparatorları uzun zaman Uygurlara vergi vermek zorunda kaldılar. Çin kaynakları bunlardan hep hediye diye bahsederler. Fakat aynı zamanda sık sık "imparator hediye vermek mecburiyetinde kaldı". Veya "Uygurları kırmamak için hastalıklı atları bile gayet yüksek fiatla satın aldı" gibi kayıtlar vardır. Tabii Çin kaynakları Çin imparatorluğunun üstüne bir kuvvet tanımadıkları ve taraf tuttıkları için böyle kaydetmektedirler. Dikkatli ve objektif bir göz bunları rahatlıkla ayırdeder.

Bögü Kağandan itibaren Kağanlar sarayda oturmağa başladılar. Kadınlar makyaj yapmağa, güzel giyinmeye başladılar. Alışkanlıklar değişti. Eskiden erkeği ile harbe giden kuvvetli Uygur kadını yumuşamağa başladı.

İmparator T'ai-tsung öldükten sonra tahta Te-tsung geçti. Uygurlar'a acı haberi ve eski dostluğu geliştirme dileğini bildirdi. Mağrur Bögü Kağan Çin imparatoruna baş sağlığı dilemedi.

Uygurların dayandığı dokuz kabile ve Soğdlular Kağan'ı Çin'e akın yapmağa teşvik ettiler. İmparator T'ai-tsung ölmüş, yeni imparator henüz tam otorite sağlayamamıştı. Fırsattan istifadenin tam zamanı idi. Vezir Tun Baga Tarkan ise bu fikirde değildi. O, eski ananeye inanıyordu. Çin zapt edilse bile orada tutunmak kolay değildi. Bu düşünce ile: "T'ang büyük devlet, bize karşı kötü bir hareketi yok. Ayrıca zafer kazanabileceğimiz de şüpheli" gibi sözlerle Kağan'a Mani olmağa çalıştı. Kağan onu dinlemedi. Bunun üzerine T'un Baga tarkan, Kağan'ı yakınları ve onu harbe teşvik edenleri öldürdü. Alp Kutlug Bilge Kağan ismiyle tahta geçti.

Bögü Kağan'ın Manevi Rolü

Bögü Kağan siyasi faaliyetinden başka bir de din reformcusu olarak büyük şöhrete sahiptir. Esasen Bögü isminin manası da alim, hekim, sihirbaz anlamını taşımaktadır. Çin kaynaklarına göre, hükümdarlık unvanı "Tengride bolmuş il tutmuş Alp Külüg Bilge Kağan" idi. Gökte doğmuş, memleketi idare etmiş, kahraman, meşhur, alim Kağan anlamındadır.

Bögü Kağan Çin'de yaptığı harpler sırasında Mani dinine inanan rahiplerle temas etmiş, onları Uygur ülkesine davet etmişti. Diğer dinlerde olduğu gibi Mani dininde de pek çok kaideler vardır. Burada bu konunun detayına girmeyeceğiz. Meraklıları dinler tarihi ile ilgili kitaplarda bilgi bulabilirler.

Bögü Kağan Uygurların bozkır adetlerini bırakıp medeni olmalarını arzu ediyordu. Bunun da Mani diniyle mümkün olabileceğine inanıyordu.

Halbuki Mani dini Uygurları zayıflatan en büyük etken olmuştur. Uygurları hareketsizliğe, et yememeğe, insan öldürmemeğe teşvik eden bu din onları gevşetti ve cesaretlerini körletti. Manihaizm bir tüccar ve şehirli dinidir. Onun savaşçı ruhları gevşettiği doğrudur. Fakat sonradan Uygurlar'ın ilim, sanat ve edebiyattaki ilerlemelerine olan faydası da inkar edilemez.

Türkleri zayıflatmak için kurulan bu tuzağa Uygurlar 763 yılında tutulmağa başlamışlardır.

5. Alp Kutlug Bilge Kağan Devri

Tun Baga Tarkan 779'da Böğü Kağan'ı öldürerek Alp Kutlug Bilge unvanı ile Kağan oldu. Bundan sonraki Kağanlar onun soyundan geldiler. ¹⁰

İmparator T'ai-tsung zamanında (763-779) Dokuz Oğuzlar kendilerinin Uygur olduklarını söyleyerek karışık bir halde Çin'in başkenti Ch'ang-an'da ikamet ediyorlardı. Bunlar haksız yol ile kendi mallarını çoğaltıyor. Zararlı faaliyette bulunuyorlar, Uygurlarla beraber Çin'in resmi ve gayri resmi derdi oluyorlardı.

İmparator Te-tsung (780-804) tahta çıktıktan sonra Tudun'un bütün adamları ile Ch'ang-an'dan ayrılıp memleketine dönmesini emretti. Tudun ve adamları Cheng-Wu'ya gelerek orada birkaç ay kaldılar. Ve günlük ihtiyaçlarını karşılamak için 1.000 Chin (1 Chin=1 / 2 kg lık bir Çin ağırlık ölçüsü) et talep ettiler. Yerli tarım mahsullerini zorla ele geçirdiler. Cheng-Wu halkı bundan çok şikayetçi idi.

Bölgenin ordu kumandanı Chang Kuang-sheng onları öldürüp mallarını elde etmek istediği halde onlar çok kuvvetli oldukları için buna cesaret edemedi. Çinliler yurtlarına dönmekte olan Uygurların bagajlarından Çinli kadınların çıkmasını bahane ederek, onların gidişlerini durdurdular. Bir kısmını öldürdüler. Aslında Çinlilerin bu hareketten gayeleri Çin'deki Uygurların memleketlerine dönerek Uygur Devleti'nin biraz daha kuvvetlenmesine mani olmaktı.

Bu sırada Dokuz Oğuz asıllılar, kendi soydaşları Uygur Kağanı tarafından öldürüldüğü için kaçmağa çalışıyorlardı. Tudun, Dokuz Oğuzlar'ın kaçmasını önlemek için çok sıkı tedbirler aldı. Dokuz Oğuzlar kaçamıyorlar ve dönmeğe de cesaret edemiyorlardı. Bu vaziyette Dokuz Oğuzlar gizlice Chang Kuang-Sheng'dan bütün Uygur elçilerini öldürmesini rica ettiler. Çinli kumandan Uygurlar'ın kendi aralarında bölünmesine sevindi. Ve Dokuz Oğuzların teklifini olumlu karşıladı. İmparator'a Sheng-Chou'da Uygurlar tarafından hakaret edildiğini ve bu yüzden İmparatorun Uygurlar'a kızdığını bilen Chang Kuang-Sheng imparatora, asıl Uygurların sayısının fazla olmadığını Uygurların kuvvetlenmesine muhtelif kabilelerin sebep olduğunu belirtti. Ayrıca Uygur ülkesindekilerin birbirine düştüğünü, yeni hükümdar Tun Baga Tarkan'ın karargahını değiştirdiğini, asi oğlu ile nazırının birbiriyle çatışmaları yüzünden Uygur ülkesinde durumun henüz huzura kavuşmadığını, yoksul hale düşen halkın durumundan şikayetçi olduğunu yeni Kağan'ın henüz tam manasıyla otorite kuramadığını söyleyerek imparatorun bu fırsatı kaçırmamasını istedi. ¹¹

İmparator tarafından reddedilen Chang Kuang-Sheng, yardımcısını Tudun'un konakladığı yere göndererek, onun Tudun'a karşı gerekli saygıyı göstermemesini emretti.

Tudun gelen Çin elçisinin hakaret ettiğini görünce sinirlendi ve onu kırbaçlattı. Bu sırada Çinli kumandan askerlerine kumanda ederek aniden Tudun'a saldırdı. Diğer kabilelerin de yardımıyla Tudun ve adamlarının tamamını öldürdü.

Şahit olarak sağ bırakılan iki kişi gelip imparator'a Uygurlar'ın Çin generaline hakaret ettiklerini, onu kırbaçladıklarını ve Chang-Wu bölgesini elde etmeği tasarladıklarını, bu yüzden de Chang Kuang-Sheng'in önce davranıp onları öldürdüğünü anlattılar.

Uygurlar öç almak için bu olayın ele başını istediler. İmparator, Uygurları kırmamak için Çinli kumandanı vazifesinden geri çekti.

UYGUR DEVLETLERİ TARİHİ VE KÜLTÜRÜ

Çin'in bu hareketi büyük gürültülere sebep oldu. Çin elçileri Uygur başkentinde belki Çin tarihinde eşine rastlanmayacak hakaretlere maruz kaldılar.

781 senesinde imparator elçi olarak Hsiu'yu Tudun ve diğerlerinin cesetlerini iktiva eden dört tabut ile Uygur başkentine gönderdi. Yüan Hsiu yaklaştığı zaman Kağan nazırlarına onu karşılamalarını emretti.

Saraya vardıkları zaman, başbakan Hsieh Yü chia-ssu, Tudun'un öldürülmesinde Hsiu ve diğerlerini suçlu bularak onları azarladı. Hsiu cevap olarak: "Tudun, kendisi Chang Kuang-sheng ile muharebe ederken öldü. Bu imparatorun emri ile değildi" dedi. Başbakan onları karaltında ayakta sorguya çekti. Elçilere, "Siz bu ölümün suçundan sorumlusunuz. T'ang, kendisi sizi katletmedi. Bizi harekete geçirip, suçu bizim üzerimize atmak istiyor." diye bağırdı, çağırdı, çıkıp gitti.

Yüan Hsiu Uygur Devleti'nde çok kötü muamele görerek elli günden fazla tutuklandıktan sonra Çin'e gitmek üzere serbest bırakıldı. Hareket ederken Kağan, adamları vasıtasıyla Yüan Hsiu'ya: "Vatandaşlarım hep intikam için seni ve adamlarını öldürmek istediler. Ben buna yanaşmadım. Sizin devletiniz Tudun ve adamlarını öldürmüştü. Eğer ben seni öldürtürsem kanı kanla yıkamak gibi olur. Bu daha hunharca bir hareket olur. Ben şimdi kanı su ile yıkasam daha iyi değil mi? T'ang sülalesinin bize atların karşılığı olarak 1.800.000 top kumaş borcu vardır. Bunu bize bir an evvel ödemelidir", diye haber gönderdi. (TCTC,227)¹²

Elçiler Uygur Kağanı ile görüşmeden döndüler. 781 yılı Mayıs ayında Çin başkentine vasil oldular. Çin elçilerinin bu kadar hakarete maruz kalmalarına rağmen, İmparator yüz bin top kumaş ve yüz bin liang ağırlığında altın ve gümüşün Uygur atlarının borcuna karşılık olarak verilmesini emretti.

Daha sonra bu hadiseyi tamamiyle kapamak için kendi öz kızını gelin olarak Kağan'a gönderecektir. Bilindiği gibi tarihte Çin imparatorunun öz kızı ile evlenmiş yabancı bir hükümdara da az rastlanır.

786 yılı Uygur-Şato (Çöl) münasebetlerinde bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Bu devre kadar Uygurlarla beraber görünen Şatolar, bu tarihlerde Uygurların takip ettikleri mali politikadan şikayetçi olmağa başladılar.

Diğer taraftan güneyde Tibetliler gittikçe kuvvetlenmekteydi. Şato (Çöl)'lar Uygurlardan şikayetçi olunca Tibetlilere yanaşmayı menfaatlerine uygun buldular. Tibetlilerle Şato (Çöl)'lar birleşerek Beşbalık'ı işgal ettiler.

Bu arada Beşbalık'ı almak için Uygurların yapmış olduğu teşebbüs müsbet netice vermedi.

Yalnız Sh'a-to-Tibet başarısı pek uzun sürmedi.

788-89 seferinde Uygur Başbakanı Shieh Yü-Chia-ssu Beşbalık'ı geri aldı. (Tafsilatı, Ay Tengri'de Kut Bulmuş Külüg Bilge Kağan devrinde anlatılmıştır.)

787'de Uygur Kağanı Tun Baga Tarkan, Çin sarayına akrabalık ricası ile elçiler gönderdi.

İmparator'un Shao-huo ve diğerlerinin kırbaçlanması hadisesi dolayısıyla dargınlığı devam ediyordu. Bu ricanın yerine getirilmesi işinin oğulları ve torunları zamanına bırakılmasını

söylüyordu.

Başakanı Li Pi kendisine olumlu nasihatlerde bulundu. O meselede hatalı olanların Shao-hua ve Böğü Kağan olduğunu şimdiki Kağan'ın ise Böğü Kağan'ı öldürerek tahta geçtiğini ve Çin imparatoruna karşı hürmette kusur etmediğini söyleyerek onu ikna etmeğe çalıştı. Ayrıca Tudun ve diğerleri öldürüldüğü zaman Alp Kutlug Bilge Kağan ve adamları Çin elçilerine hakaret etmekle beraber sağ salim geri göndermişti. Uygur Kağanları asilere karşı daima T'ang sülalesi tarafını tutmuştu. Çin adetlerine göre, törenlere iştirak etmişlerdi. İki başşehrin alınışında en büyük amil olan Uygurlar yağmada da ölçülü idiler. Üç gün sonra herşey bitmişti. Bütün bunları tafsilatı ile anlatan Li Pi İmparator'a "Her zaman her türlü şartlarda T'ang'a hizmete hazırız diyen bir kişinin ricasını nasıl kabul etmezsiniz?" dedi. Bütün bunlardan başka Çin'in problemleri halledilmiş değildi. Uygurları darıltmak devlet menfaatlerine uygun olmayacaktı. Sonunda İmparator razı olmak zorunda kaldı.¹³

Gelin olarak Hsien-an prensesinin gönderilmesine karar verildi. 788 yılı Ağustos ayında Hsi ve Shih-Wei'ler Cheng-wu bölgesini istila etmeğe geldiler. Bir çok insan ve hayvan ele geçirip kaçtılar. Cheng-wu'nun garnizon kumandanı 700 Uygur süvarisini onları takibe gönderdi. Fakat bu mücadelede Uygur elçisi öldürüldü.

Ekim ayında T'ang sülalesinin evlilik için Prensес göndermesine çok sevinen Alp Kutlug Bilge Kağan, kızkardeşi Prensес Kutlug Bilge, nazırların hanımları ve devlet bakanı başta olmak üzere bin kişiden fazla bir heyeti yeni Hatun olacak Çin Prensесini karşılamağa gönderdi.

Ayrıca Kağan, İmparatora "Eskiden kardeş gibi idik, şimdi damat oluyorum. Öyle ise yarı oğlunuz sayılırım. Eğer siz Tibet'den şikayet edersiniz, o zaman oğul babasının dertlerini gidermelidir." diye haber gönderdi.

Bunu müteakip Uygurlar Tibet elçilerine hakaret ettiler. Ve Tibetle ilişkilerini kestiler. Böylece bu evlilikten Çin lehine olan menfaatler hemen görünmeğe başladı.

İmparator, elçiler ve Uygur prensesi şerefine ziyafetler verdi. Uygur prensesini bizzat İmparatorun en gözde hanımı misafir etti.

Elçiler aynı zamanda Uygur isminin Çince yazılışının değiştirilmesini de rica ettiler. Bu istekleri de kabul edildi. Bu hakikaten mühimdi. Çinliler yabancı isimleri seslerine uyan kelimelerle yazarlar manaya dikkat etmezler. Bazan çok acaib anlamda isimler meydana gelir. Bu bir Onur meselesidir.

Uygur elçileri, prenses, evlilik töreni için İmparatorun tayin ettiği Çin elçileri hep birlikte büyük bir merasimle uğurlanarak Çinden ayrıldılar.

789'da Uygur elçileri Çin'e gelerek Alp Kutlug Bilge Kağan'ın ölümünü haber verdiler.¹⁴

6. Ay Tengri'de Kut Bulmuş Külüg Bilge Kağan Devri

789'da Alp Kutlug Bilge Kağan ölünce yerine oğlu To-lo-ssu, Ay Tengride Kut Bulmuş Külüg Bilge unvanı ile Kağan oldu. Çin İmparatoru Uygur elçilerine baş sağlığı dileğinde bulundu.

UYGUR DEVLETLERİ TARİHİ VE KÜLTÜRÜ

Bu Kağan zamanının en mühim meselesi Beşbalık şehri olaylarıdır.

An-hsi ve Pei-t'ing halkı Çin'e gelirken Uygur ülkesinden geçmek mecburiyetinde idi. Bu sebeple Uygurlarla iyi geçiniyorlardı. Pei-t'ing (Beşbalık) Uygurlara daha yakındı. Uygurlar Beşbalık'a göz dikmişti. 6.000 den fazla çadır (Şato) halkı Beşbalık halkı ile dayanışma içindeydiler.

Daha önceleri Karluk kabileleri ve beyaz elbiseli Göktürkler Uygurlarla sulh içinde idi. Fakat Uygurların gittikçe vergiyi arttırmalarından memnun değillerdi. Tibetlilerde onları kendi taraflarına çekmek için rüşvet veriyorlardı.

Tibet, Karluk, Beyaz elbiseli Göktürk ve Şato (Çöl)'lar birlik olarak Beşbalık'a hakim olmuşlardı.

Uygur Başbakanı Hsieh Yü-chia-ssu, Beşbalığı kurtarmağa giderken Tibetlilerin hucumuna uğradı. Çinlilerin Türkü Türke kırdırma politikası gayet güzel işliyordu. Bu nedenle bu sefer başarısız oldu. Başbakan daha sonra Tibet seferine çıkarak bunun intikamını aldı. Beşbalık kurtarıldı.

790 senesi Nisan ayında Ay Tengride Kut Bulmuş Külüg Bilge Kağan öldürüldü.

Çin kaynaklarının bazıları bu işi kardeşinin yaptığını, bazıları ise Hatun tarafından zehirlendiğini kaydederler.

Kağan'ın kardeşi fırsattan istifade kendi kendini kağan ilan etti. Bu durum Uygur büyükleri arasında hoşnutsuzluk yarattı. Birlik olarak tahtı gasbedeni öldürüp, yerine önceki kağan'ın henüz 16-17 yaşlarında olan oğlunu geçirdiler.

7. A-Ch'O (Feng-Ch'eng) KağanDevri

790'da henüz çok genç iken Uygur büyüklerinin yardımı ile tahtı gaspeden amcası öldürülüp kağan ilan edildi.

Uygur Başbakanı Hsieh Yü-chia-ssu bu sırada Tibet seferinde idi. Beşbalık mağlubiyetinin intikamını almış başarılı olarak dönüyordu. Kuvvetli ve nüfuzlu bir şahsiyetti. Nazırlar tahtdan indirme işi dolayısıyla ondan çekiniyordu.

Başbakan döndüğü zaman Kağan ve diğerleri sınıra kadar gidip onu karşıladılar. Devlet mühürleri ve Çinli elçinin getirmiş olduğu hediyelerin tamamını ona sundular. Eski Kağan'ı indirip şimdiki Kağan'ı tahta geçirme sebebini anlattılar. Kağanda, henüz çok genç ve tecrübesiz olduğunu, başbakanın desteğine ihtiyacı olduğunu anlatarak, onun öz oğlu gibi ona hizmet edeceğine dair söz verdi. Genç Kağan'ın bu davranışı Hsie Yü-Chia-ssu'nın hoşuna gitti. Onu kucaklayarak kendi öz oğlu olarak ilan etti. Hediyeleri de Tibet seferinde kendisi ile birlikte başarılı olan subaylarına dağıttı. Bundan sonra Uygur ülkesi az çok huzura kavuşmuş oldu.¹⁵

Şubat ayında Çinliler yeni Kağan'ı tebrik için elçiler gönderdiler.

791 yılı Ekim ayında genç Ning-kuo Prensesinin ölümünü haber vermek üzere Çin sarayına elçiler gönderildi.

Su-tsung (756-762) Ning-kuo prensesini gelin olarak Uygurlara gönderdiği zaman Yung Beyi'nin kızı ona refakat etmişti. Ning-kuo prensesi Çin'e döndükten sonra da Yung Beyi'nin kızı Hatun olmuştu. Uygurlar onu genç Ning-kuo prensesi diye isimlendirmişlerdi. Tun Baga Tarkan, Kağan olunca saraydan uzaklaştırılmış, çocukları da öldürülmüştü.

Tibet seferi muhtelif aralıklı seferlerle devam etmişti. Nihayet Aralık ayında Uygurlar Çin sarayına elçiler göndererek Tibet zaferinde ele geçen büyük Tibet şefi Chieh-hsin'i Çin'e hediye ettiler.

795 senesinde Feng-ch'eng Kağan, oğul bırakmadan vefat etmiştir.

8. Ay Tengri'de Ülüg Bulmuş Alp Ulug Bilge Kağan Devri

795 senesinde Kağan oğul bırakmadan ölünce Uygur büyükleri ve halk el birliği ile, çok sevdikleri başbakan Kutlug Bilgeyi Kağan olarak tahta geçirdiler.

Kutlug Bilge Hsieh-tieh kabilesinden idi. Fakat Yaglakar soyadını taşıyordu. Bilindiği gibi, Uygur Kağanları Yaglakar kabilesinden gelmekte idi. Kağan ve çocukları Yaglakar soyadını taşımakta idi. Kutlug Bilge'nin Hsieh-tieh kabilesinden olmasına rağmen Yaglakar soyadını taşıması tarihçileri şaşırmaktadır. Bu hususta Çin kaynakları imdadımıza yetişiyor. Kutlug Bilge Uygur Kağanı'nın evlatlığı idi. Bu sebeble Yaglakar soyadını taşıyordu.¹⁶

Bu durumda karşımıza yeni bir mesele daha çıkıyor: Uygurlarda evlatlık müessesesi.

Kutlug Bilge Kağan halk tarafından çok sevilmekte, pek çok dostu olmakla beraber düşmanı da yok değildi. Bu sebeple eski Kağan'ın çocuklarıyla torunlarını Çin sarayına göndermiştir.

Kutlug Bilge'nin Kağanlık unvanı Ay Tengride Ülüg Bulmuş Alp Uluğ Bilge Kağan idi. Bu unvan "Ay ve Gökte kismet bulmuş, kahraman, büyük, alim Kağan" anlamında idi.

795 yılı Haziran ayında Çin İmparatoru Kutlug Bilge Kağan'a tebrik için elçiler gönderdi.

Kutlug Bilge Kağan'ın başlıca icraatı Karluk kabilesinin isyanını bastırması, Tibetlilerin ellerini Doğu Türkistan'dan çekmeye mecbur etmesi, ve büyük Kırgız zaferi idi. Bilhassa Turfan bölgesine ve Doğu Türkistan şehirlerine büyük önem vermiş ve gelecekte Uygurların göçüp yerleşecekleri yeni yurtlar hazırlamıştı.

Çin kaynaklarının Uygur bahsinde Kırgız seferi hakkında kayıt yoktur. Kırgız bahsinde biraz malumat olmakla beraber bu kısımdaki boşluk ancak Karabalsagun yazıtı ile doldurulabilmektedir.

Kırgızlara karşı yaptığı seferler, Kutlug Bilge Kağan'ın adını ebedileştirmiştir. Karabalsagun yazıtına göre, Kutlug Bilge bu seferde Kırgız Kağanını öldürüyor. Ve vadiler dolusu at, sığır, ganimet olarak alıyor.

Kırgızların mağlubiyeti Orta Asya tarihi bakımından büyük bir önem taşır. Moyen-Çor ve Böğü Kağan devirleri de parlak devirler olmakla beraber Kırgız meselesi halledilmiş değildi. Kırgız zaferi ile Uygur Kağanlığı zirveye ulaşmış oldu. Orta Asya'da en geniş sınırlara sahip oldukları gibi siyasi hakimiyetlerine gölge düşüren hiç bir problemleri

kalmamıştı.

Bol demir cevherine sahip olan Kırgızlar, Tibet, İran ve Arap ülkelerine Karluk yolu ile demir ve çelik gönderiyor, karşılığında çeşitli mallar ithal ediyorlardı. Kuzeye giden bu ticaret yolları Kırgızların elinde idi. Kırgızlar mağlup olunca Uygurların kontrolü altına girmiş oldu.

Karabalsagun yazıtına göre, Kutlug Bilge dünyaya geldiği günden beri Uygurlara saadet vermiş, çocukluğundan ölümüne kadar harikulade bir savaşçı imiş. Kağan olarak memleketi idare ettiği zaman her sahada üstün başarı fevkaladelik göstermiş, çadırında oturarak yaptığı planlarla binlerce km. uzaktaki harpleri kazanmış. Esirgeyici, koruyucu, hakkı müdafaa eden, yalnız Uygur ülkesi için değil, dünya düzeni için bile kanunlar yapan bir Kağan imiş.

Kutlug Bilge'nin yaptıklarını öğrendikten sonra, bu satırların boş bir övgü olmayıp, bir çok gerçekleri içinde sakladığı rahatça anlaşılmaktadır.

Uygur Kağanlığının zirveye çıkışı T'ang sülalesinin huzursuzluğunu arttırdı. Bu meseleye çare bulunması lazımdı. Çinlilerin asırlardır işleyen manevi entrika politikası hemen faaliyete geçti. Aynı zamanda hudut şehirlerindeki garnizonlara daha becerikli kumandanlar tayin etmeğe, muhafız sayısını arttırmağa, surları takviyeye başladılar.

9. Tengri'de Bolmuş Alp Külüg Bilge Kağan Devri (805-808)

Kutlug Bilge'den sonra hükümdar Kağan'ın kimliği hakkında Çin kaynaklarında malûmat yoktur. Kağanlık unvanı Tengride Alp Külüg Bilge Kağan olarak geçmektedir. Prof. Dr. Bahaaddin Ögel bu unvanın eksik olduğunu doğrusunun Tengride Bolmuş Alp Külüg Bilge Kağan olabileceğini söylüyor.

805'de ölen Kağan için baş sağlığı dilemek ve Yeni Kağan'ı tebrik için Çin İmparatoru Uygurlara elçi gönderdi.¹⁷

Tengride Bolmuş Alp Külüg Bilge Kağan'ın en önemli icraatı Doğu Türkistan'ın önemli şehirlerinden olan Kuça'yı Tibetlilerin elinden kurtarması olmuştur.

Sadece TCTC, 237'de bulduğumuz kayda göre: 806'da Mani rakipleri ilk defa Uygur elçileri ile beraber Çin'e geldiler. Ve Çin'de ibadethane kurdular. Bu dinin kaidesine göre günde bir defa o da akşam üzeri yemek yenir. Hayvani gıdalar yasaktı. Yalnız sebze yiyorlar ve su içiyorlardı. Milli içki kırmızı da yasaktı. Uygur Kağanı bu dine inanıyor. Ve bazı Mani rakiplerine devlet işleri için danışlıyordu. (Bu mevzuda daha fazla malumat için bkz. Pelliot, Un Traite Manicheen, 320).

Çin başkentine Mani mabedlerinin kurulması imtiyazı 807'den itibaren başlar. Bu devirde Çin'in mühim yerlerinde Mani mabedi kurulması imtiyazı Uygurların elinde idi. Aynı zamanda Çin Uygurlara ağır vergiler veriyordu. Çinde sonraki devirlerde de rastlanan Uygur kolonilerinin temeli 807'de atılmış oldu.

10. Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Kağan Devri (808-821)

808 senesinde Uygur elçileri önce Hsien-an prensesinin ölümünü biraz sonrada Kağan'ın ölümünü bildirdiler. Çin imparatoru baş sağlığı dilemek ve yeni Kağan'ı tebrik etmek için

elçiler gönderdi.¹⁸

Bilindiği gibi savaşçı ve asi kabilelerin en meşhuru olarak tanınan Şato (Çöl)'lar Tibetlilere tabi olduktan sonra, Tibetliler tarafından Kan Chou'ya yerleştirilmişlerdi. Sadece TCTC, 237'deki bir kayıttan öğrendiğimize göre, Tibetliler her savaşta Şato (Çöl)'ları öncü olarak kullanıyorlardı. Uygurlar Tibetlilere saldırıp Liang-Chou'yu ele geçirdikten sonra Tibetliler Şato (Çöl)'ların Uygurlarla işbirliği yaptıklarından şüphelenmeğe başladılar. Ve onları Sarı Irmağın dışına yerleştirmeye düşünüyorlardı. Şato (Çöl)'lar da Ötüken'e gelip Uygurların hakimiyetini kabul ettiler. Bu bize o devirdeki Uygur otoritesinin büyüklüğünü gösteren en büyük delillerden biridir.

Yalnız TFYK, 979'dan öğrendiğimize göre, 808'de ayrıca Uygur Kağanı Mani rahibinden Uygur inanç elçisi olarak Çin'e gitmesini rica etti. Çin İmparatoru da Mani rahiplerinin elçi olarak gönderilmesinin sebeplerini aramak üzere elçi gönderdi.

Yalnız TCTC, 238'deki bir kayıttan öğrendiğimize göre, 809 senesinde 10.000 kişilik Tibet süvarisi Ta-shih vadisinde Çin'i ziyaret edip memleketlerine dönmekte olan Uygur elçilerini soydular. Anlaşıldığına göre, Tibetliler mağlubiyetlerinin acısını unutamıyorlar. İntikam için fırsat kolluyorlardı. Uygurlar buna çok sinirlendiler.

Yalnız TCTC, 239'da mevcut olan kayıttan öğrendiğimize göre, 812 senesi Ekim ayında Uygur askerleri Gobi sahrasının güneyinden geçerek batıdaki Tibetlilere saldırdılar. Bu durum karşısında Çin de telaşlandı. Ve hudut garnizonlarında sıkı tedbirler alındı.

813 senesinde Uygur Kağanı Çin'e İ-nan-chu başkanlığında bir elçilik heyeti gönderip, evlilik ricasında bulundu.

İmparator Hsien-tsung bu evliliğin kaç mal olacağını hesaplanması için adamlarına emir verdi. Memurlar tören masraflarının 5 milyon Kuang (Çin para birimi) 'a mal olacağını bildirdiler. İmparatorluk güçlükler içinde idi. Bu evliliğin masrafını karşılayamazdı. İmparator Uygurlar arasında Manihaistlerin hürmet gördüğünü biliyorlardı. Bu sebeble memleketlerine dönmekte olan 8 Uygur Mani rahibine ziyafet verdi. Onlara durumu anlatarak Kağan'ı ikna etmelerini rica etti.

814 senesinde dini merasimler bakanı Li Chiang imparatoru bu mevzuda iknaya çalıştı. Çin imparatorluğu çeşitli zorluklar içinde idi. Uygur Kağanı'nın bu dileği kabul edilmezse, bu zorluklar tehlike arz ederdi. Halbuki evet denilirse pek çok problem kolayca halledilebilirdi.¹⁹

Bu sebepler şöyle sıralanabilir.

1. Bozkır kavimleri bu sene satmak için at getirmemişlerdi. Büyük bir ihtimalle bir akın düşünüyorlardı. Bu atlar da akın için hazırlanıyordu.
2. Hudut şehirlerinin surları akınlara karşı koyacak durumda değildi.
3. Karakol sistemi tesirli değildi. İmparator kendine güvenip, nasıl olsa yaparız diye tedbir almamıştı.
4. Uygurlar daha önceleri Çin'e yardım maksadıyla pek çok sefere iştirak etmiş ve bu sayede Çin hudutlarının planını gayet iyi öğrenmişlerdi.
5. Uygurların Çin'e kızıp Tibet'le dost olma ihtimalleri vardı.

Fakat evlilik ricası kabul edilirse, bunların hiç birini düşünmeğe lüzum yoktu. Buna karşılık:

1. Hudut kalelerini ve karakollarını düzenleyecek vakit olurdu.
2. Kuzey sınırlarını emniyette olacağı için güney ve batıdaki zorluklarla rahatça meşgul olunabilirdi.
3. Uygur Tibet düşmanlığı derinleşir, T'ang sülalesi de rahat ederdi.

Prensese göndermek hakikaten pahalıya mal olacak, fakat Uygurlar hucum ederlerse, onlara mani olmak için kullanacağımız askerlere ve silahlara daha mı az masraf gidecek? diye imparatoru iknaya çalıştı. İmparator razı olmadı.

817 senesinde İmprator durumu anlatmak üzere Uygurlar'a elçi gönderdi.

820 senesinde Uygur Kağanı Alp Tarkan başkanlığında bir elçilik heyeti gönderip, Çinli prensesle evlenme mevzuunda kesin kararını bildirdi. İmparator Hsien-tsung kabul etmek mecburiyetinde kaldı.²⁰

Mart ayında Alp Tarkan'a hediyeler ve ziyafet verip uğurladı.

Bu devirde Uygurlar siyasi kudretin zirvesine çıktıkları gibi Manihaizm de en şaşaalı devrini sürdürdü. İşin enteresan tarafı Çinliler'den Uygurlar'a geçen bu din Çin'de Uygurlar tarafından yayılmıştır. Uygur hakimiyeti devam ettiği sürece, Çin'de Manihaistlerin sayısı artmıştır. Çin'de Manihaizm'in rahatlıkla değilde ancak Uygur şiddetiyle yayılabilmesinin en önemli sebebi Budizm idi.

Pelliot'a göre bütün Çin'deki Mani mabetlerinin sayısı, büyük bir şehirdeki budist mabetlerinin sayısı kadar tutmazdı.

Uygur Devleti zayıfladıkça, Manihaizmin Çin'deki rolü de azaldı.

Bu Kağan'ın en önemli özelliği de Karabalsagun Yazıtı'nın onun adına dikilmiş olmasıdır.

11. Kün Tengride Ülüg Bulmuş Alp Küçlüg Bilge Kağan devri (821-824)

821 yılı Şubat ayında Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Kağan öldü. Çin Sarayı üç gün matem ilan etti. Çin Sarayı'nın ileri gelenleri başsağlığında bulundular.

Çin İmparatoru yeni Uygur hükümdarı Kün Tengride Ülüg Bulmuş Alp Küçlüg Bilge Kağan'a (Güneş Tanrısından kısmet bulmuş, kahraman, güçlü, alim kağan) tebrik için elçiler gönderdi.²¹

Uygurlar Hsien-an Prensese'nin ölümünden beri defalarca iyi akrabalık münasebetlerinin devamını rica etmişlerdi. Fakat uzun zamandan beri İmparator bu isteği kabul etmemişti. Uygurların istekleri baskısını artırarak devam etmişti. Neticede İmparator evet demek zorunda kalmıştı. Gelin olarak Çinli prenses göndermeye söz veren İmparator Hsien-tsung öldü (821). Yerine Mu-tsung tahta geçti. Bir sene sonra da 10. kız kardeşini T'ai-ho Prensese olarak Uygur Kağanı ile evlendirmeğe hazırlandı.

Kün Tengride Ülüg Bulmuş Alp Küçlüg Bilge Kağan, İ-nan-chu, Tudun, bazı nazırlar Prensese Chien ve Prensese Yabgu başta olmak üzere binlerce kişiyi T'ai-ho Prenseseini

UYGUR DEVLETLERİ TARİHİ VE KÜLTÜRÜ

karşılıyıp Uygur ülkesine getirmek üzere gönderdi.

Mu-tsung, T'ung hua kapısının sol kulesinde bekledi. Subaylar rütbelere göre Chang-cheng mabedinin karşısında sıralandılar. Onların nişanları pek çoktu. Teftiştten sonra kadınlar ve erkekler şehri gezmek için dağıldılar.

Uygur Kağanı'na gelin olarak bir Çinli prensesin gönderilişi Tibetlilerin hoşuna gitmemişti. Zorluk çıkarmak için Ching-sai iç kalesine akınlar yapıyorlardı. Yen-chou valisi onları kovmaya çalıştı. Çinli prensesin gelişine çok sevinen Uygurlar hemen imdada yetiştiler. 10.000 süvari Pei-t'ing'e, 10.000 süvari de An-hsi'ye gönderildi.

T'ai-ho prensesinin evliliği için çok büyük merasimler yapıldı. Ecdattan kalma mabedlerde dualar edildi. Uygur başkentinde yapılacak olan düğün merasiminin her türlü teferruatı için ayrı bir elçi tayin edildi.²²

İmparator, prensesi geçirmeye T'ung-hua kapısına kadar geldi. Memur kalabalığı dizilip yol boyunca prensesi uğurladılar.

T'ai-ho prensesine refakat eden kabile Uygur Sarayına varmadan 2 gece önce Kağan'ın göndermiş olduğu 700 atlı, prensesi başka bir kısa yoldan götürmek istediler. Kabile başkanı Hu Cheng bunun mümkün olmayacağını söyledi. Çünkü refakatinde bulunanlar prensesi Kağan'a teslim edene kadar yanından ayrılmamak üzere İmparator'dan emir almışlardı.

Elçiler Uygur Sarayı'na vardıkları zaman Çin adetlerine göre düğün için uğurlu gün seçtiler.

Düğün günü Kağan kulesine çıktı. Doğuya dönüp oturdu. Kulenin altında prensese ev olarak büyük bir keçe çadır kurdurmuştu. Ve bazı Uygur prenseslerini ona örf ve adetleri öğretmek için göndermişti. T'ai-ho prensesi T'ang elbiselerini çıkarıp Uygur elbiselerini giyene kadar yaşlı bir hanım onun için bekledi. Prensese çıkıp kulenin önüne gelerek batıya doğru referansla Kağan'a hürmetlerini bildirdi. Sonra tekrar çadıra gitti. Hatun elbiselerini giydi. Kırmızı elbise, büyük kırmızı palto, boynuzlu altın işlemeli şapka giydi. Altın taktı. Çadırdan çıkıp ikinci defa referansla Kağan'a hürmet gösterdi.

Sonra kendisi için hazırlanan tahtirevana bindi. Dokuz kabile reisi olan dokuz nazır tahtirevanı taşıyarak dokuz defa doğu istikametinde kulenin etrafında döndürdüler. Sonra prenses tahtirevandan indi. Kuleye çıkıp Kağan'ın yanına oturdu. Memurlar Kağan ile Hatuna hürmet gösterdiler.

Prensese evlenme töreni hikayesi bize hatun elbisesi ve düğünleri hakkında değerli malumat vermektedir.

Burada bize enteresan gelen taraf prensese önce Uygur elbisesi giyip Kağan'a hürmetlerini bildirmesi ve ondan sonra Hatun elbiselerini giymiş olmasıdır. Bunun sebebi acaba şimdiki din değıştirme merasimleri gibi o zaman da prensese önce Uygurlaştırmak ondan sonra Hatun ilan etme isteği mi idi?

821 tarihi Uygur tarihinin önemli bir dönüm noktasıdır. Bu tarihten sonra Uygur sarayında türlü entrikalar, suikastlar birbirini takip eder. Bu karışıklık içinde Uygurlar'ın siyasi kudretleri süratle zayıflamağa başlar. Kün Tengride Ülüg Bulmuş Alp Küçlüg Bilge Kağan Uygur Kağanlığının iç durumunu düzeltmek için samimi olarak gayret göstermiştir.

Bilhassa Uygur-Çin münasebetlerine büyük önem vermiştir.

Dış görünüş itibarıyla Uygur Kağanına büyük şeref kazandıran bu evlilik aslında Çin lehine idi. T'ai-ho prensesi Uygur ülkesi için bir uğursuzluk timsali olmuş,

Çin Sarayı'nın an'anevi politikası arzu edilen şekilde rahatlıkla yürütmüştü. 824'de Kağan vefat etti.²³

12. Ay Tengride Kut Bulmuş Bilge Kağan Devri (824-832)

Kün Tengride Ülüg Bulmuş Alp Küçlüg Bilge Kağan ölünce yerine küçük erkek kardeşi Hazar Tegin geçti. Kağanlık unvanı Ay Tengride Kut Bulmuş Bilge Kağan idi.

825'de Çin İmparatoru yeni Uygur Kağanını tebrik için elçiler ve hediye olarak on iki araba dolusu ipekli kumaş gönderdi.

Hazar Tegin'in kötü yaradılışı ve zayıf iradesi yüzünden Uygur Devleti'nin gerileme hızı süratle arttı.

Bu Kağan devrindeki Çin kayıtlarına gelince, iki ülke arasında bol bol elçiler gelip gitmiş, Çin İmparatoru sık sık Uygur elçileri şerefine ziyafetler vermiş. At ticareti karşılığında çok miktarda ipekli kumaş hediye edilmiş.

Bu devirde dikkatimizi çeken bir diğer husus da Çin Sarayı bir taraftan Uygurları zayıflatmak için türlü entrikalar çevirirken diğer taraftan Uygurların şüphesini çekmemek için, Uygur atlarına karşılık

gayet yüksek ücretler ödemeğe, kıymetli hediyeler göndermeğe devam ediyordu.²⁴

Kağan'ın Hazar Devleti ile aynı adı taşıması, ayrıca tetkike değer bir meseledir.

832 senesinde Kağan öldürüldü. Kaynaklardan bazıları yeğeni, bazıları da nazırları tarafından öldürülmüş olduğunu kaydeder.

13. Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Külüg Bilge Kağan Devri (832-839)

832'de Ay Tengride Kut Bulmuş Bilge Kağan öldürülünce yerine Hu Tegin Kağan oldu. Kağanlık unvanı, Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Külüg Bilge Kağandır. Bu Kağan'ın ismi enteresandır. Hu kelimesiyle Çinliler bütün barbarları ifade ederlerdi. Bu devirde ise daha ziyade Soğdlular için kullanılmıştır. Bu aklımıza hemen şu suali getirmektedir. Eski Kağan'ın yeğeni olan Hu Tegin bir Soğdlu olabilirmiydi? Bu üzerinde durulacak önemli bir meseledir. Bu mevzuda bize ışık tutacak şu bilgilere sahibiz. Uygur başkentinde bu sırada pek çok Soğdlu vardı. Uygurların Soğdlulardan kız alıp vermeleri ihtimal dışında değildir.

832'de Uygur elçileri Çin sarayına gidip Ay Tengride Kut Bulmuş Bilge Kağan'ın ölümünü haber verdiler. Çin sarayında üç günlük matem ilan edildi. Yüksek dereceli memurlar baş sağlığı dileğinde bulundular.²⁵

833'de Çin İmparatoru yeni Kağan'a tebrik için elçiler gönderdi.

Yalnız TCTC, 244'de mevcut olan kayıtdan öğrendiğimize göre; 833 senesi Haziran

UYGUR DEVLETLERİ TARİHİ VE KÜLTÜRÜ

ayında Hotun garnizon kumandanlığına becerikli ve kurnaz bir general olan Li Tsai-i tayin edildi. Eskiden Uygurlar muhtelif vesilelerle Çin'e gelirken geçtikleri yerleri yağmıyorlardı. Vali ve kaymakamlar konuşmaya cesaret edemiyorlardı.

Tsai-i oraya gidip idareye başlayınca, Uygurlar elçi olarak hediyelerle Li Ch'ang'ı Çin'e gönderdiler. Görüştikleri zaman Çinli kumandan onunla tehditkar bir şekilde konuştu. Kağan ile Çin imparatorunun akrabalık münasebetleri vardı. Bu sebeble Kağan, elçiyi kötü işler için değil, dostluk münasebeti için göndermişti. Çin kanunlarını ihlal etmesi kendi aleyhinde olacaktı.

TFYK, 965'de Çin İmparatorunun 833 senesi Nisan ayında çıkarmış olduğu bir fermana rastlıyoruz.

Fermandan açık olarak öğrendiğimize göre, Çinliler dünyayı kendilerinin idare ettiğini iddia ediyorlar. Çin İmparatorluğu en kuvvetli, bütün diğer devletler ona bağlı, yabancı hükümdarların hepsi Çin İmparatoru tarafından tayin ediliyor, vs.

Bundan başka İmparator bu fermanda Hu Tegin'i pek fazla öğretmektedir. Onun için doğru sözlü, kudretli, kabiliyetli, samimi, zeki, cesur, tecrübeli, uzağı iyi gören sıfatlarını kullanmaktadır.

Uygur-Çin dostluğuna çok dikkat ettiğini, hürmette ve hizmette hiç kusur etmediğini anlatmakta, böyle bir insanın en büyük mükafata layık olduğunu söylemektedir.

Acaba hakikaten mükafata layık mı idi? Biz hiç de böyle düşünmüyoruz. Bizim anladığımız anlamda Çinlilerin çok memnun kaldıkları bir kişi Türklük için faydalı şeyler yapmış olamazdı. Yapmış olsaydı, zaten Çinliler beğenmezlerdi. O zaman Çin'e akınlar yapılır, yağmalar olurdu. Onlar da hemen zalim, gaddar sıfatlarını ekleyiverirlerdi.

835 senesi Haziran ayında Uygur elçileri T'ai-ho prensesini hediyeleri ve at üzerinde giderken ok atmada maharetli olan 7 kadın ve iki çocuğu da birlikte Çin sarayına götürdüler. Böylece Türk çocuklarının ve kadınlarının süvarilik ve okçulukta maharetlerinin bir delilini daha bulmuş oluyoruz.

Yalnız TFYK, 996'da mevcut kayıttan öğrendiğimize göre; 836 senesinde İmparator Wentsung yabancılarla daha iyi anlaşabilmek maksadı ile sınır bölgelerinde yabancı dil öğrenen ve öğreten memurluklar kurulmasını emretti. Bu hareket dış görünüş itibarıyla yabancı ülkelerle ticari, kültürel, politik münasebetler sırasında dil ayrılığının ortaya çıkardığı güçlükleri hafifletmek içindi. Aslında ise Çinlilerin, Çinlileştirme politikasının ayrı bir safhası; Çin dilini konuşmağa mecbur etme meselesidir.

839 senesinde Kağan'ın nazırları olan An Yün-ho ve Ch'ai-tsoo Tegin Kağan'ın kuvvetini gasbetmek istediler. Hu Tegin bunu meydana çıkardı. Onları öldürdü.

O sırada bir miktar asker ile dışarıda olan diğer bir Uygur nazırı Kürebir bu olaya çok kızdığı için bazı Şato (Çöl)'lerle birlikte Kağan'a hucum ederek zorluk çıkardı, neticede Kağan öldü. Bazılarına göre, Kürebir tarafından öldürülmüş, bazılarına göre intihar etmiştir.

14. Ho-Sa Tegin Devri (839-840)

Hu-Tegin'in ölümü üzerine Ho-sa tegin Kağan ilan edildi. Yeni Kağan daha tebrikleri bile

kabule vakit bulamadan aksilikler baş göstermeğe başlamıştır.²⁶

Kürebir Hu Tegin'in ölümüne sebep olup yerine Ho-sa Tegin'i getirdiği zaman baş şehrin dışında bulunan Uygur generali Külüg Baga bu hadiseye çok kızdığı için bizzat 100.000 Kırgız süvarisini idare ederek Uygurlara saldırdı. Uygurları büyük bir mağlubiyete uğrattı. Ho-sa Tegin'i ve Kürebir'i öldürdü. Uygurların Kağanlık otağını da yaktı. Her şey sona erdi. Uygur boyları kaçarak etrafa dağıldılar. Tarihin en büyük katliamlarından biri olan bu baskınla Uygurlar küçüklü büyüklü, kadınlı erkekli kılıçdan geçirildiler.

Bu suretle Kırgızlar Moyen-Çor ve Kutlug Bilge zamanında uğradıkları Uygur taarruzlarının intikamını korkunç bir şekilde almış oldular.

Canlarını zor kurtaran Uygurlardan bir kısmı Beşbalık bölgesine, bir kısmı Kan-chou bölgesine, bir kısmı da Çin'e kaçtılar. Kırgız taarruzu Orhun bölgesindeki Uygur hakimiyetinin sonu olmuştur.²⁷

II. Kan-Chou Uygur Devleti (Sarı Uygurlar)

840 Kırgız yenilgisinden sonra Uygur kavimleri Hakan sülalesi mensuplarının idaresinde dört tarafa göç ettiler.

Güneye giden Uygurlar Wu-chia (üge) Tagin'i Kağan seçtiler (841). 849 baskınında Kırgızların eline geçmiş olan Tai-ho prensesini kaçırdılar. Eski imparatorun kızı olan prensesin Çinlilerin gözünde değeri çok büyüktü. Uygurlar bundan istifade etmek istediler. Fakat aralarında anlaşmazlık çıktı. Çinliler de Şato (Çöl)'ların yardımı ile prensesi kaçırdılar. Bir türlü durumu düzeltmeyen Wu-chia Kağan 847'de Altaylarda öldürüldü.

Bundan sonra Uygur Tarihinin ikinci devresi başlamaktadır. Değişik bölgelere göç etmek zorunda kalan Uygurlar zamanla küçük şehir devletleri kurarak Orta Asya İpek Yolu ticaretine hakim oldular. İşte onlardan biri de Kan-chou Uygur Devleti'dir.

Kan-chou Uygurları kuruldukları günden beri T'ang sülalesi ile iyi geçinmişlerdi. Beş sülale devri boyunca da bu dostluğu devam ettirmeğe çalıştılar. Çin imparator kızları ile Uygur Hakanları arasındaki evlenmelerle akrabalık münasebeti de devam etmekteydi. Uygurlar 10'uncu asıra kadar merkezi Tun-huang'da bulunan Çinlilerin "Vazifeye Koyuluş Ordusu"na bağlı olarak hareket ediyorlardı. 905 yılında bu ordunun çinli kumandanı Çin imparatorundan ayrılıp, Kua, Shai, yi ve Hsi isimli 4 vilayetten müteşekkül bir otonom devlet kurmuştu. Bu krallık Uygurlara baskı yapıp, bölge ticaretini ele geçirmeğe kalkınca Uygurlar dayanamadı, 911'de Tegin'in kumandasındaki uygur ordusu krallığın merkezi olan "Tun-huang"ı ele geçirdi.

909 ve 911'de Çin'e elçilik heyetleri gitti. Tun-huang zaferi Kan-chou Uygurlarının Çinliler nazarında itibarını arttırdı.

924'de Jen-meı Kağan Çin'e elçi gönderdi. Çin İmparatoru çok memnun oldu. Hediye olarak götürülen "yeşim taşı, amonyak tuzu, antilop boynuzları, Pers brokarları, keçe kumaş, pamuklu kumaş, yeşil ve beyaz şap" bize bölgenin kıymetli ticaret mallarını göstermektedir.

Jen-meı Kağan 924'de öldü. Yerine Tigin Kağan oldu. 925 de Çin'e bir elçilik heyeti

UYGUR DEVLETLERİ TARİHİ VE KÜLTÜRÜ

gönderdi. 926 da öldü. Onun yerine geçen A-to-yü (Adug) de Çin'e sık sık elçi göndermiştir, Çin kaynakları A-to- yü'nün ölümünden bahsetmezler 928'den itibaren Kağan olarak Jen-yü ismi görülür.

Seleflerin çabukça birbirini takip etmeleri Kan-chou'da 924-928 arasında çalkantılı bir durum olduğu fikrini veriyordu. Çin'e giden Uygur elçilerinin sayısı da artmıştı.

931-932 Tangutlar Uygur kervanlarını soymağa başladılar. Bu durum Uygurların da Çinlilerin de hoşuna gitmiyordu. Birlikte mücadele ettiler.

Jen-yu Kağan 933'de öldü. Yerine Jen-mei geçti. 934'de Çin'e giden elçilik heyetinde Sarı Uygurlar da Maniheizmin işreti olarak 8 Mani rahibi vardı. Jen-mei Kağan'ın ismi 939 tarihine kadar o sülale yıllıklarında görülmektedir. Ölüm tarihi verilmemiştir. Daha sonra başka hakan ismi de geçmemektedir.

934-935'de Çin elçileri geldiler. Kervanların muhafazası için yeni tedbirler alındı.

Uygurlar 938'de Çin'deki yeni hanedanla dostluğa devam maksadıyla zengin hediyelerle bir elçilik heyeti gönderdi. Yeşim taşı ve at ticareti herkes için önemli idi.

Çin'in Kuzey batısındaki küçük selür devletleri ile daha yoğun ticaret yapabilmek için Çin imparatoru bölgeye Kao chü-huei başkanlığında bir elçilik heyeti gönderdi. 938'de başlayan yolculuk 943'de tamamlanabilmiştir. Bu uzun seyahatin raporları bize bölgenin etnik, siyasi ve iktisadi durumu hakkında çok şey söylemektedir.

Sarı Uygurlar siyasi olarak 940'dan sonra Hitay (Ki-tan, Liao) ların 1028'den sonra Tangutların, 1226'dan sonra Cengiz devletinin nüfuz sahası içinde idiler. Bugün halen kuzeybatı Çin'de yaşamaktadırlar.

III. Turfan Uygur Devleti

840'da etrafa dağıtılan Uygur boylarından bir kısmı da batıya giderek Beşbalık, Turfan, Hoço, Kaşgar taraflarında yerleştiler. Kaynaklarda değişik tarihlerde Kao-Ch'ang, Turfan, Beşbalık Uygurları olarak kaydedilmiştir. 840'daki son Uygur Kağanının yeğeni Mengli'yi Kağan seçtiler. Tibet'den endişe duyan Çin, bu Uygur devletini tanıdı, Çin'le dost geçinen bu devletin genişlemesine Çinliler pek karışmadılar.

Turfan Uygur devleti, Orta Asya'nın ticaret yolları üzerinde olduğu için iktisadi bakımdan kuvvetlendi. 911'de bağımsız hale gelen Uygur Devleti güneyde Tibet, batı Türkistan'da karluk bölgesi ile sınırlıydı. Sanat, edebiyat ve ticaret sahalarında çok ilerledi.

Bilindiği gibi Orta Asya'da kurulan Türk devletleriyle Çin arasında ticaret çok önemli bir rol oynamıştır. Koa-ch'ang uygurlarından Çin'e ilk ticaret heyeti 962 de gitmiştir. 42 kişilik bu heyet Çin sarayına kendi ürünlerini sunmuşlardır. Daha sonra 965, 981, 985 ve 1004 tarihlerinde ticari heyetlerin Çin başkentine giderek Uygur ürünlerini tanıttıklarını ve ticaret yaptıklarını görüyoruz.

Bu arada Çin İmparatoru da uygurlara onları daha iyi tanımak amacıyla resmi elçi gönderdi. 981-984 tarihleri arasında süren bu yolculuk sonunda Wang Yen-te bir rapor hazırladı.

UYGUR DEVLETLERİ TARİHİ VE KÜLTÜRÜ

Wang Yen-te'nin uygurlar hakkındaki bu raporu, özellikle Turfan Uygurlarının kültür tarihi hakkında değerli bilgiler vermektedir.

Turfan Uygur Devleti 1209'da Cengiz Han'a bağlanıp, 1368'e kadar Moğol idaresinde varlıklarını sürdürdüler. Barçuk idikut adamlarıyla birlikte Cengiz ordusunda görev almış, zaferler de payı olmuştur. 1211'de Cengiz Han'ın kızı Al-Hatun ile evlenip damat olmuştur.

Bugün de Doğu Türkistan Uygur özerk bölgesi olarak yaşamaktadırlar.

IV. Uygur Devletleri Kültür Tarihi Özeti

Uygurlarda Kültür ve Teşkilat

Uygur devletleri kültür tarihi, bütün İslam öncesi Türk devletlerindeki özellikleri taşır. Türk tarihinin ilk zamanları daha ziyade Asya Avrupa bozkırlarında geçmiştir. Türk yaşayışı, düşünce tarzı, inançları, dünya görüşü, örf ve adetleri, bozkırların kökleri izlenimi taşımaktadır.

Bozkırlar, otlakları ile besiciliğe elverişli, kuru tarıma imkan verecek ölçüde rutubetli yüksek yaylalardır. Tarihi bir kültürün meydana gelmesi için coğrafi şartlar ve iklim yeterli değildir. İnsan unsuru da önemli rol oynar.

Bozkır kültürünü göçebe kültürü ile karıştırmamak gerekir. Bozkır (Türk) kültürü at ve demir üzerine kurulmuştur. Göçebelerin hayatında at birinci planda görülmez. Demire ise pek çok göçebe kavim kültüründe rastlanmaz.

Bugün batılı ilim adamları da bozkır kültürünün ilk Türkler tarafından ortaya konulduğunu kabul eder. Tarıma değil besiciliğe elverişli olan bozkır sayesinde Türkler o devrin sürat aracı at'ı evcilleştirmiş, hayvan yetiştirmiş, ata binen ilk kavim olmuştur.

Bozkır kültürü daha kuruluş günlerinden yerleşik kültürden ayrılıklar göstermekte idi.

- 1- Yerleşik kültürlerde, iktisadi açıdan, köylü yalnız kendi ailesine yetecek kadar toprak parçası ile ilgilenirken, Bozkır insanı yüzbinlerce hayvanın dağıldığı geniş otlakları düşünmek zorunda idi.
- 2- Yerleşik kültür insanının dünyası sadece evi ve tarlası idi. Daima yeni otlaklar için bir iklimden diğerine koşan bozkırların tecrübesi artmış, ufku genişlemiştir.
- 3- Yerleşik kültürdeki hareketsiz, sakin hayata karşılık, bozkır kültüründe canlılık vardı. Kalabalık sürüleri uzak otlaklara sevk etmek, hastalıklardan korunmak, su için mücadele etmek, sürü ve sahiplerinin emniyetini sağlamak hep tecrübe isteyen işlerdi. Sürü sahipleri daha iyi korunabilmek düşmanlara karşı daha kuvvetli olmak amacıyla birleşmeye başladılar. Bu topluluklar gittikçe büyüyerek devlet teşkilatına kadar gidildi.
- 4- Yerleşik kültürün ilk zamanlarında daha ziyade "aile için haklar" yürürlükte iken bozkır insanı, mücadeleciler ve savaşçı nüfus ile toplulukların bir arada huzurlu yaşayabilmeleri için, karşılıklı saygı, sevgi anlayış içinde bir hak ve adalet düzenine inanıyordu. Böylece bir hukuki nizam doğmuştur.

Şimdiye kadar genel tarifini yapmaya çalıştığımız Türk kültürünün özelliklerini teker teker

görelim.

Sosyal Yapı Aile (Oğuş)

Aile sosyal bünyenin çekirdeği durumundaydı. Türk ailesi anne, baba, çocuktan müteşekkil bugünkü modern aileye benzer küçük aile tipidir.

Eski Yunan, Roma, Slav aileleri büyük ailelerdi. Aile reisi ailenin diğer fertleri üstünde kesin söz sahibi idi, onlara kendi mülkü gibi muamele ederdi. Bu ailelerde mülkiyet kolektifti.

Türklerde ise mülk ortaklığı yalnız ortaklara aitti. Evlenen erkek veya kız baba ocağından hisselerini alarak ayrılır, yeni bir ev kurardı. Baba evi ise en küçük oğula kalırdı.

Türk toplumunda kadın, erkek eşit haklara sahipti. Tek kadınla evlenme yaygındı. Kadın cemiyette saygı görürdü. Ata biner, ok atar, top oynar, hatta güreş gibi ağır sporlar yapardı. Cemiyetin çekirdeği olan ailenin yapısı devletin bütün kuruluşlarını etkilemektedir.

Soy (Urug)

Aileler birliği, aralarında kan bağı ve dayanışma olan topluluktur.

Boy (Bod)

Siyasi dayanışma amacıyla bir araya gelen boylardan teşekkül eder. Aralarında dil birliği vardır, başında "bey" bulunurdu. Beyin görevi hak ve adaleti düzenlemek, gerektiğinde boyun çıkarlarını korumaktı. Belirli toprakları ve savaşıları vardı. Aile ve soyların temsilcileri seçici heyeti meydana getirirdi. Bu heyet eski Türk devletlerinde mevcut meclislerin, ilk küçük örnekleridir.

Bodun

Boylar birliğine bodun denir. Başında "han" bulunurdu. Aralarında sıkı bir işbirliği bulunan siyasi topluluklardır.

İl (Devlet)

Bodunların birleşmesinden meydana gelirdi. Vatani koruyan, milleti huzur ve barış içinde yaşatan bir siyasi kuruluştur. Kan bağı ve dil birliği değil, amaçlar önemlidir.

İslam öncesi Türk devletlerinde gördüğümüz il teşkilatı şöyle özetlenebilir. 1-İstiklal, 2-Ülke, 3- Halk, 4-Hükümlerlik, şimdi bunların o devirdeki özelliklerini görelim:

1. İstiklal (Bağımsızlık)

Devlette gerçek istiklal, bunun yalnız idareci zümre tarafından değil, bütün halk tarafından istenmesiyle belirir. Böyle bir ortak bağımsızlık şuuru, Türkler arasında çok eski zamanlardan beri ve her zaman var olmuştur.

Türklerde istiklal duygusunun temeli Türk kültüründe yatmaktadır. Bozkırlı Türk her zaman yer değiştirme imkanına sahipti. Bu yüzden ağır dış baskılara ve esarete boyun eğmiyordu. Geçim vasıtası olan hayvanlarını alarak hür iklimlere doğru gidebilmekte idi.

UYGUR DEVLETLERİ TARİHİ VE KÜLTÜRÜ

Bozkırlının bu davranışında kendisine en büyük yardımcısı at idi. Bozkır'ın güç yaşama şartları onun için hayat mücadelesinde iyi bir öğretici idi.

Hürriyet için mücadele alışkanlığının sonucu olan bağımsızlık anlayışı küçükten büyüğe herkesin içine işlemiştir. Daha sonra da tarihi ve siyasi tecrübelerle soy, boy, bodun il ölçüsünde genişlemiştir.

2. Ülke

Her bağımsız devletin hak ve yetkilerini yasal olarak kullanabildiği coğrafi sahadır. Ülkesiz millet düşünülemez.

Türk hakanlıklarında ülke hükümdar ailesinin mülkü değil, bütün milletin ortak toprağıydı. Türk hükümdarı toprağı şahsi malı gibi kullanamazdı. Toprak devlet başkanının korumakla görevli olduğu ata yadigarı idi. Eski Türkler yalnız hür ve müstakil oturabildiği toprağı vatan sayardı. Bu şartlar bulunmadığı zaman yeni yurt arardı.

3. Halk

Eski Türk topluluklarında kişiler özel mülkiyete ve ferdi hukuka sahiptirler. Özel mülkiyet haklarının ve hürriyetin en güzel örneğidir.

Bozkır Türk devletlerinde öyle bir hürriyet havası vardı ki, en küçük bir aile bile başlı başına bir il sayılabilirdi. Bu teşkilat sayesinde birliğe dahil boylar birbirinden kolayca ayrılabilir istenilen yerde yeniden il'i kurabiliyorlardı. Bozkırlı Türk devletlerinde sadece otlaklar ve yaylaklar devlet malı idi. Buralardan faydalanan sürü sahiplerinden alınan vergilerle ilin ortak ihtiyaçları karşılanırdı.

Eski çağlarda insanların çoğu, yaşam için gerekli enerjiyi insan gücü ile sağlıyorlardı. Bozkır kültüründe ise bu ihtiyaç hayvan gücü ile karşılanıyordu. Bir toplulukta imtiyazlı zümreler başlıca üç sebeple meydana gelmektedir. Ekonomik açıdan toprağı bağımlı olmayan Türk topluluklarında "Toprak köleliği" söz konusu değildir. Siyasi açıdan yerleşik medeniyete sahip topluluklarda askerler imtiyazlı bir sınıftır. Türklerde ise kadın erkek bütün fertler tabii ve devamlı savaşçı olduklarından askerlik ayırıcı bir özellik sayılmazdı.

İslam öncesi Türk devletleri, herhangi bir ailenin kılıç zoru ile meydana getirdiği bir yığınlar birliği değildi. Eski Türk topluluklarında devlet-millet el ele idi.

4. Töre

Eski Türk heyetini düzenleyen hukuki kaidelerin bütünüdür. Töre çevre ve şartlara uygun yaşayabilmenin gerekli kıldığı yeniliklere kendini uydurabilmekteydi. Türk hükümdarları pratik idareciler oldukları için yerine ve zamanına göre meclislerin tasvibini alarak töreye yeni hükümler getirebiliyorlardı.

Bununla beraber törenin adalet, iyilik, eşitlik ve insanlık prensipleri anayasa niteliğinde değişmeyen maddeler idi.

Hükümranlık

Eski Türk hükümranlık anlayışı "karizmatik"tir. Yani Türk hükümdarına idare etme hakkının

UYGUR DEVLETLERİ TARİHİ VE KÜLTÜRÜ

tanrı tarafından verildiğine inanılır.

Kut

Eski Türk devletlerinde siyasi istikrar kavramı "kut" deyimi ile ifade ediliyordu. Yalnız Uygur değil bütün eski Türk devletlerinde ortak olan bu görüş Kutad-gu Bilig'de çok güzel anlatılmıştır. "Kut'un tabiatı hizmet, şiarı adalettir... fazilet ve hizmet kut'dan doğar...beyliğe yol ondan geçer...Her şey kut'un ile altındadır, bütün istekler onun vasıtası ile gerçekleşir, ilahidir.Bey bu makama sen kendi gücün ve isteğin ile gelmedin, onu sana Tanrı verdi.Hükümdarlar iktidarı Tanrı'dan alırlar."

Gök ve dört yön Türk devletinin mekanını meydana getiriyordu. Devlet yeryüzünde idi, fakat iktidar Tanrı'dan geliyordu. Göneşin doğduğu yer (sol) en kutsal yön sayılmakta idi. Sonra sırayla batı (sağ), güney ve kuzey geliyordu.

Doğu ve batı yönlerine verilen önemin sonucu olarak, buralara tayin edilen idareciler daha çok hanedan üyeleri arasından seçiliyordu. Dünyada da dört ana yön vardı. Gök'ün temsilcisi Türk hükümdarı bütün yeryüzünü idaresi altına alabilirdi. Çünkü Gök Tanrı ona bütün dünyayı idare etme yetkisini veriyordu. Türk fütihat felsefesinin cihan hakimiyetine uzanan kaynaklarından biri bu noktadır.

Türk hükümdarları gücünü Tanrı'dan almakla beraber, Türk toplulukları dini cemiyet değildir. Hükümdarlar da insandır. Hakları değil, görevleri vardır. Hükümdar dağınık boyları toplayıp nüfusu çoğaltmakla, halkı doyurmak ve giydirmekle görevlidir. Hükümdarların millet yolunda gece uyumadan gündüz oturmadan çalışması gerekiyordu. Görevlerini yapamayan hükümdar hakkında Tanrı kut'u geri aldı diye düşünülürdü.

Tahta çıkışta da töre hükümleri geçerliydi. Siyasi iktidarın kaynağını Tanrı'ya bağlamak, hakani Tanrı huzurunda sorumlu tutmaktı. Bu düşünce tarzı icraatın millet tarafından kontrolüne imkan sağlıyordu. Bu kontrolde meclisler vasıtasıyla yapılıyordu.

Meclisler

Bozkır Türk devletlerinde daimi bir devlet meclisi (danışma kurulu) vardı. Meclise eski Türklerde "toy" denirdi. Yılda bir kere genel kurul toplantısı yapılırdı. Bu toplantı sırasında ordu teftiş edilir. Hayvan sayımı yapılır. Memleket meseleleri hakkında konuşulurdu.

Bozkır Türk devletlerinde inanç ve vicdan hürriyeti de daima mevcuttu. Türk inanç felsefesi soy, dil ve din yönlerinden insanları birbirinden ayırmaya elverişli değildi.

Din işlerini dünya işlerinden ayrı tutmak ve mahalli kültürlere dokunmama geleneği İslam Türk devletlerinde de devam etmişti.

Teşkilat

Devlet Başkanı

İslam öncesi Türk devletlerinde hükümdarlar, Şan-yü, kagan, han, yabgu, ilteber gibi unvanlar taşımışlardır. Hükümdarlık belgeleri ise; otağ (hakan çadırı), örgin (taht), tuğ (sancak), davul, kotuz (sorguç) idi. Tahtlar altından yapılırdı. Tuğların tepesine altın bir kurt başı takılırdı. Hükümdarların tahta çıkışı, onu bir keçe seccade veya halının üzerine

oturarak, ya da kalkan üzerinde havaya kaldırılarak kutlanırdı.

Hatun

Hükümdarların birinci hanımına verilen unvan. Eski Türk devletlerinde hatunlar da söz sahibi idiler. Hatunların ayrı sarayları ve askerleri vardı. Devlet meclisine katılırlar, elçileri kabul ederlerdi.

Hatunlar gelecek hakanların anneleri idiler. Bu bakımdan ilk hanımın anne ve babasının Türk olmasına dikkat edilirdi.

Veliahd

İslam öncesi Türk devletlerinde, hükümdar ailesinin her ferdi aynı kanı taşıdığı için tahtta eşit hakka sahipti. Hükümdar öldüğü zaman prensler arasından en uygunu seçilirdi.

Siyasi Faaliyet

Büyük Türk İmparatorluklarında dış işleri dairesi en önemli kuruluşlardan biriydi. Bu kuruluşun emrinde çeşitli dillerde konuşan ve yazan bir heyet çalışırdı. Yazılara Tanhu'nun resmi mührü basılırdı. Casusluk yapmadıkları sürece elçilere dokunmazlardı. Şüpheli hareketleri görülen yabancı temsilciler hapse atılır veya sürgünde göz altında tutulurdu.

Dış siyasette öncelikle ticari ilişkilere önem verilirdi. Hanedanlar arası akrabalık kurmak dış siyasetin bir geleneği haline gelmişti. Siyasi nitelikteki bu evlenmeler sonucu doğan çocuklar veliaht olmazdı.

İç siyasetin en önemli konu da dağınık Türk boylarının tek bayrak altında toplanmasıydı.

Adliye

Töre'ye göre suçların cezası oldukça şiddetliydi. Adam öldürmek barış zamanında başkasına kılıç çekmek, hırsızlık, hayvan kaçırma, ırza tecavüz gibi suçların cezası idamdı.

Suçun devlet takibine uğraması eski Türkler arasında kan davası güdülmesine mani oluyordu.

Adli teşkilat iki kademeliydi. Biri hükümdarın başkanlığında ki siyasi suçlara bakan Yüksek Devlet Mahkemesi, diğeri hakimlerin idaresindeki mahkemelerdi.

Ordu

İslam öncesi Türk devletlerinde askerliğe özel bir meslek gözüyle bakılmazdı. Hemen her Türk savaşçı idi. Ücretli asker sınıfı yoktu. İdarecilerin hepsi aynı zamanda ordu kumandanları idi.

Tümen diyen anılan en büyük birlik on bin kişilikti. Tümenler binlere, yüzlere, onlara ayrılmış, başlarına ayrı ayrı kumandanlar tayin edilmişti. Bu onlu teşkilatlanma günümüze kadar gelmiştir. Onbaşısından en üst seviyedeki subayına kadar orduyu belli bir kumanda zincirine bağlamak, ülkeyi milli birlik havasına soku-yordu.

UYGUR DEVLETLERİ TARİHİ VE KÜLTÜRÜ

Türk orduları o çağların en kudretli askeri gücünü meydana getiriyordu. Ordunun yiyecek ve malzeme ikmali en zor şartlarda bile gayet iyi yapılırdı. Türkler yiyecek ihtiyacını et konservesi ile karşılıyorlardı. Ordunun gerisinde binlerce baş sığırın sevk edilmesine lüzum kalmıyordu. Konsere et diğer devletlerden 500-1000 sene önce Türklerce bilinmekteydi.

Türk orduları her çağın tekniğine göre en etkili silahlarla donatılırdı. O devir için Türklerin kullandığı çift kavisli yaylar ve ısıklı oklar en korkuncu idi. Türkler dört nala at üzerinde, dört ayrı yönde isabetli ok atmada ustaydılar. Ayrıca iyi kemend atarlar ve yakın dövüşte mızrak, kargı, süngü, kalkan, kılıç kullanılırdı.

Türk orduları taarruz esasına göre düzenlenmekte ve eğitilmekteydi. Türklerin savaşında, düşman cephesinde şaşkınlık yaratan baskınlar esastı.

Türk savaş usulünün iki önemli özelliği vardı. Sahte ricat ve pusu. Süvari birlikleri kaçıyor gibi geri çekilirler, çekilirken ok atmaya devam eder, düşmanı üzerlerine çekerlerdi. Arazinin istenilen yerine kadar ilerleyen düşman burada pusu kuranlar tarafından çembere alınarak yok edilirdi. Türklerin başarıyla kullandığı bu usule Türk yurdunun adından dolayı "Turan Taktiği" denilmiştir.

Yeni ülkelerin ele geçirilmeleri ise keşif seferleri ve yıpratma savaşları sayesinde oluyordu.

Alınması planlanan bölgeler önce akıncılar tarafından gözden geçirilirdi. Bu keşifler olumlu ise yıpratma hareketine başlanırdı. Düşmanın yığınak merkezlerine, yol kavşaklarına, yiyecek ve malzeme depolarına seri baskınlar yapılırdı. Bu seferler sırasında düşmanın moralini bozmak için çeşitli rivayetler yapılırdı. Bu hareket düşman takatsiz düşünceye kadar devam ederdi.

Türkler iyi asker olma özelliklerini daima spor yapmaya borçluydular. At yarışları, cirit ve gülle atma, güreş, yırtıcı kuşlarla avlanma gibi sporlar mücadele azmini kuvvetlendiriyordu.

Türkler avcılığa da meraklıydılar. Özellikle on binlerce kişinin katıldığı yüzlerce km. sahanın tarandığı süre avları gerçek bir savaş manevrası halinde geçerdi.

Başarılı Türk ordusu, pekçok yabancı kavim tarafından taklit edilmiştir. Çin ordusu daha M.Ö. IV. yüzyılda Türk usulüne göre düzenlendi. Türk süvari kıyafeti olan ceket, pantolon, çizme Çin'e girdi.

Dini İnanç

Eski Türk devletlerinde dini inançlar üç noktada toplanmaktaydı.

Tabiat Kuvvetlerine İnanma

Türkler tabiatta bir takım gizli kuvvetlerin varlığına inanırlardı. Coğrafi görünüm ve maddeler aynı zamanda birer ruh idiler. Ayrıca güneş, ay, yıldızlar tabiat olayları ruh-tanrılar tasavvur edilmişti. Uygurlar sefere çıkmadan önce ayın ve yıldızların hareketlerini kontrol etmişlerdir.

Ölülerin ardından yas tutulur, ölüler gömülür, yakılır veya mumyalanırdı. Ölülerin yeri belli olsun diye kurgan inşa edilir, tümsek yapılır, taş yığılır, hatta balbal denen taş heykeller dikerlerdi.

Atalar Kültü

Atalara ait hatıralar kutlu sayılır, ölmüş büyüklere saygı duyulurdu. Kurban olarak hayvan kesilirdi.

Gök-Tanrı Dini

Tabiat kuvvetlerine inanma, atalar kültü eski çağlarda birçok kavimlerde mevcut olduğu halde Gök-Tanrı dini yalnız Türklerde görülür.

Bu inanç sisteminde Tanrı en yüksek varlıktı. Göktürklerin bir hakanlık kurması O'nun isteği ile olmuş, hakan Türkler'e O'nun tarafından gönderilmiştir. Tanrı Türk halkının istiklali ile ilgilenen bir varlıktır. Savaşlarda tanrının iradesi üzerine zafere ulaşılır.

Tanrı emreder, uymayanı cezalandırır, doğum, ölüm onun iradesine bağlıdır. Can veren Tanrı onu istediği an geri alabilir.

Eski Türk inancına göre ebedi ve herşeyin yaratıcısı olan Tanrı tektir. Herhangi bir şekle sokulamaz. Dolayısıyla putlar ve putların bulunduğu tapınaklar yoktur. Eski Türk dini inancında Tanrı bütün vasıfları ile manevi, büyük tek kudret halindedir, güneş, ay, yıldız, ateş ve yer, su'lar yardımcı kutsallar durumundadır. Toplu semavi dinlerde Tanrı'nın yanındaki melekler, peygamberler, kutsal kitaplar gibi.

Uygurlar zamanında ise Gök-Tanrı inancı devam etmekle beraber Maniheizm ve Budizm de Türkler arasında yayılmıştır ve bilhassa Uygurların Türkistan'daki hakimiyetleri zamanında iyice yerleşmiştir. Milli Türk alfabesi olan Gök-Türk yazısı değiştirilerek yerine Soğd alfabesine dayanan Uygur yazısı kabul edilmiştir. Uygurlar arasında Budist ve Maniheizm eserlerin tercümelemleri ile zengin bir dini edebiyat gelişmiştir. Kitap basma sanatı da 10. yüzyıla doğru Uygurlar tarafından keşfedilmiştir. Kağıt üzerine baskıda tek harf kalıpları ilk defa Uygurlar tarafından kullanılmıştır. Bugünkü modern baskı tekniğinin temeli budur.

İktisadi Hayat

Hayvancılık

Bozkır Türk ekonomisinin esasını çobanlık ve hayvan besiciliği teşkil eder. At ve koyun en önemli unsurlardır. Ağır hareketli kocabaş hayvanlar bozkır ekonomisinde yer almaz. Bu hayvanlar daha ileriki çağlarda tarımla birlikte Türk toplulukları arasına girmiştir. Domuz ise Türkler arasında hiç sevilmemiş ve beslenmemiştir.

Beslenme

Eski Türklerin başlıca gıda maddesi et idi. En çok at ve koyun eti yenirdi. Türkler çok erken zamanlarında ihtiyaç dolayısıyla konserve et yapmayı öğrenmişlerdi. İhraç bile ediyorlardı. En ünlü Türk içkisi kısrak sütünden yapılan kımız idi.

Sebze pek yenilmezdi. Sütlü darı, peynir, yoğurt bozkırın ana gıda maddeleri idi.

Giyim

UYGUR DEVLETLERİ TARİHİ VE KÜLTÜRÜ

Giyecek maddeleri deri ve yünden yapılırdı. Bozkırda bez dokuma için kendir yetiştirirlerdi. Yünlü kumaş ve çeşitli keçeler ihraç ederlerdi.

Uygur Türkleri üzerlerine yünlü kumaş ve bezden iç çamaşırı giyerlerdi. Tipik elbise örneği ise ceket-pantolon idi. Bu en iyi süvari kıyafeti idi. Bu kıyafet Türkler aracılığı ile dünyaya yayılmıştır.

Ayağa çizme, başa börtü giyilirdi. Erkekler sakallarını kestirir, saçlarını uzun tıraş eder, bıyık bırakırlardı.

Saygı alameti attan inmek ve başlık çıkarmaktı.

Demir

İslam öncesi Türk toplulukları dünyanın en geniş imparatorluklarını kurmuşlardı. Bunun için devrin en ileri savaş sanayiine ihtiyaç vardı. Türkler demir sayesinde bu üstünlüğü kurmuşlardı.

Altaylılar çok eskiden beri usta demirciler olarak tanınmışlardı. İnsanlık tarihinde bir çağın açılmasına başlangıç olabilecek bol miktarda demirin Türklerin ana yurdunda bulunması onların üstünlük kurmasını sağlamıştır.

El Sanatları

İslam öncesi Türk devletlerinde el sanatları da çok gelişmişti. Demirci ve madenci Türk topluluklarında kılıç, kalkan, mızrak ve ok uçlarının en iyisi yapılırdı.

Hareketli bozkır hayatına uygun şekilde taşınabilir eşya üzerindeki sanatlar ilerlemişti.

İhtiyaçlara göre sandalye, masa, dolap, karyola gibi ev eşyaları, mutfak takımları; göçlerde kullanılan araba ve atlar için gerekli malzemenin en iyisini yapıp satan esnaf ve zenaatkârlar vardı.

Bu eşyalara ustaca süslemeler yapan sanatçılar vardı.

Şehir

İslam öncesi Türk devletlerinde kavimler yazın yaylak denilen serin, sulak, otlağı bol yüksek yaylalarda otururlardı. Kışın ise kışlak denilen daha ılık ova ve vadilerde otururlardı. Hükümdarların yazlık ve kışlık olmak üzere iki merkezleri bulunurdu.

Kışlık bölgede evlerin daha ziyade kerpiç veya ahşap olması tercih edilirdi. Surlar bile kalın ağaç kütüklerinden yapılırdı.

Türkler eskiden beri temizliğe düşkünlüydü. Bunun için hamamlar yapılırdı. Orduda bile seyyar hamamlar vardı.

Hayat şartları çok farklı olduğu için yerleşik kültürdekine benzer köy ve şehirler yoktu. Sadece Turfan Uygur devletinde yerleşik medeniyet kalıntılarını görmekteyiz.

Ticaret

UYGUR DEVLETLERİ TARİHİ VE KÜLTÜRÜ

Uygurlar komşu devletlere canlı hayvan, kösele, deri, kürk, hayvani gıdalar satarlar, karşılığında hububat ve ipek alırlardı.

Türklerde komşuları arasındaki ticaret iki yoldan yapılıyordu. 1. İpek Yolu: Bu yol Çin'den başlıyor, Türklerin çoğunlukta olduğu iç Asya'dan geçip Akdeniz'e ulaşıyordu. İpek yoluna hakim olan, devrin dünya ticaretine hakim olacağı için büyük devletler arasında en büyük rekabet konusuydu. 2. Kürk Yolu: Bu yol, Hazar ve Bulgar ülkelerinden başlayarak Ural, Güney Sibirya, Altaylar, Sayan dağları üzerinden Çin'e ve Amur nehrine ulaşıyordu.

Tarım

Bozkır sahasının çoğunluğunu otlaklar meydana getirmekteydi. Tarıma elverişli topraklarda Uygurlar buğday, darı, vs. ekip biçmekteydiler.

Maliye

İslam öncesi Türk devletlerinde ekonomi, bağlı devletlerden alınan yıllık vergi ve hediyeler ile halktan toplanan vergilere dayanıyordu. Vergi toplama işlemi özel memurlar tarafından yapılmakta idi.

Ayrıca işlek ticaret yollarından sağlanan vergi ve gümrük gelirleri madencilikten elde edilen yüksek kazanç mali gücü artırıyordu. Para olarak da üzeri resmî damgalı ipek parçaları kullanıyorlardı.

Edebiyat

Destanlar ve efsaneler; Türk destanları bozkır insanının hayat mücadelesi örnekleriyle doludur. Bu edebiyat türünde kurt'tan türeme, gökten inme, ışıktan olma motifleri bulunmaktadır.

Uygurlarda da kurt'un rehberlik vasfı açık olarak görülür. "Kutlug dağ" efsanesine göre kutlu bir kaya Uygur ülkesine bereket ve saadet getirmektedir. Bu kaya Çinlilere verilince memlekete çöken uğursuzluklar, açlık ve kıtlık yüzünden Uygurlar göç etmek zorunda kalmışlardır. Yeni ülke ararken onlara kurt rehberlik etmiştir.

Hala çeşitli ülkelerdeki Türkler arasında söylenen masal ve halk hikayeleri arasında bozkurt uğur sayılmaktadır.

Şine-usu'da bulunan Moyen-Çor kitabesi ve Karabalsagun da bulunan Karabalsagun kitabesi de Uygur tarihinin önemli kaynakları arasındadır.

Uygur kitabeleri Uygur alfabesi ve edebiyatının en güzel örnekleridir.

Uygurlar yerleşik medeniyete geçtikten sonra bize kadar ulaşabilen belgeler çoğalmıştır. Arkeolojik kalıntılar, el sanatları, resimler, hukuk vesikaları, elçi raporları, özellikle Turfan Uygur Devleti kültürü hakkında değerli bilgiler vermektedirler.

Bunlardan biri 981-984 tarihleri arasında Çin'in resmi elçisi olarak Uygurlara giden Wang Yen-te'nin raporudur. Bu rapora göre: "Kao-ch'ang şehrine yağmur ve kar yağmaz, aynı zamanda burası çok sıcaktır. Burada evler beyaz badanalıdır. Chin-ling dağlarından çıkan nehir şehrin çevresini dolaşır, tarlaları ve meyve bahçelerini sular ve su değirmenlerini

işletir.

Zengin insanlar at eti yerler. Geri kalanlar ise sığır eti ve yaban kazı yerler, onların müzik aleti olarak kullandığı alet "kopuz"dur. Onlar samur kürkü postu, pamuklu kumaş ve çiçek motifleriyle işlenmiş elbise imal ederler. Onların adetlerine göre büyük bir kısmı ata binerler ve ok atarlar. Şehrin içinde pek çok iki katlı binalar vardı. İnsanlar iyi yüzlüdür ve sanatkarlardır. Bunlar altın, gümüş ve demir yapımında çok ustadırlar. Onlar aynı zamanda yeşim taşı işlemlerini de çok iyi bilirler.

Turfan Uygurları mimari sahada da çok eser vermişlerdir. Bu eserlerde Türk otağ ve "ordu" geleneği, eski bozkır kültürü özellikleri görülmekte idi. Malzeme olarak da aşı boyalı ve yıldızlı ağaç, balık tuğla ve taş (nadiren) yanında oymalı keramik ve sırlı tuğla da kullanırlardı. Uygurlar daha Orhun nehri kıyılarında Ordu-balık'ta iken de bu teknikleri biliyorlardı. Arkeolojik kalıntılardan anlaşıldığına göre Uygurlar surlu şehirler, hükümdar kalesi, dini külliye, göller ve akarsuların bulunduğu bahçeler yapmışlardır.

Çin Kaynakları

Chiu T'ang-shu (CTS): Yani eski T'ang kitabı tarihçi Liu Hsü tarafından 945 senesinde yazılmıştır. Bütün T'ang sülalesi (618-916) olaylarını içine alan meşhur bir yıllıktır. 200 ciltlik bu eserde 821 senesinden önceki olaylar umumiyetle bir arşiv vesikası gibi mühim noktalar ile kısa olarak anlatılmış, fakat 821 senesinden sonraki olaylar üzerinde mübalağalı bir şekilde durulmuş ve tarih de karışmıştır.

Hsin T'ang-shu (HTS): Yeni T'ang kitabı, 1060 senesinde bilgin O-yang Hsiu ve Sung Ch'i'nin idaresindeki bir heyet tarafından hazırlanmıştır. 225 cilttir. CTS de bulunmayan olaylar burada görülmektedir. Olayların bazıları CTS'den daha kısa, bazıları daha geniş olarak anlatılmaktadır.

Tzu-chi T'ung-chien (TCTC): Çin tarihinin en önemli kronolojik kaynağıdır. İmparatorun emri ile 1085 senesinde 294 cilt olarak meşhur bilgin ve başbakan Ssu-ma Kuang tarafından yazılmıştır. M.Ö. 403-M.S. 959 arasındaki olaylar anlatılmıştır. Yazar 19 yıllık çalışmasında 320'yi aşan tarih kitabından yararlanmış, güzel bir dil ile olayları kısa olarak anlatmıştır. Bu eserde bugün kaybolmuş olan birçok vesika bir araya toplanmış ve olaylar kronoloji esasına göre sıralanmıştır.

Tse-fu Yüan-kuei (TFYK): 1005-1013 seneleri arasında yazılmış bir tarihi ansiklopedidir. 31 asıl ve 1102 ufak bölümden müteşekkildir. Tarihçi Wang Ch'in-jo başkanlığında bir heyet tarafından İmparatorun emriyle yazılmıştır. Hemen hemen 1000 senelik muhtelif sülalelere ait olaylarla ilgili ana vesikalar ile çeşitli kitaplardan mukayeseli olarak alınmış olan bilgiler kitapta sıralandıktan sonra İmparatorun kontrolüne arz edilmiştir. Vesika bakımından çok zengindir. Resmi Çin tarihlerinden kesilerek ve kısaltılarak alınan imparatorların fermanlarının çoğu bu kaynakta tam olarak bulunurlar.

Türk Kaynakları

Uygur Yazıları

1. Şine-usu Kitabesi

Bu kitabe Moğolistan'da Şine-usu Gölü, Moğoltu ırmağı ve Orgotu dağı havalisinde

bulunmuştur.

1909'da Ramstedt ve Sakari Palsi adlı iki fin bilgini bu bölgede yaptıkları kazılar neticesinde, adı geçen kitabeyi keşfetmişlerdir.

Ramstedt 1918 yılında Finlandiya'da "Fin-Oğur cemiyeti" dergisinde bu kitabeyi neşretmiştir.

Uygur Devletinin kuruluş ve zaferlerinden bahseden bu kitabenin diğer bir adı da Moyen-Çor kitabesidir. Moyen Çor Kağan'ın 759'da ölümü üzerine onun adına diktirilmiştir.

2. Karabalsagun Kitabesi

Karabalsagun şehri Uygur Hakanlığı'nın parlak zamanlarında devlete başşehir olmuş bir bölgedir. 826'da dikilen bu kitabede Şine-usu kitabesi gibi Uygurların kuruluş ve zaferlerinden bahseder. Mani dininden de detaylı olarak bahsettiği için tarihi değeri çok büyüktür.

Üç dilde yazılmış olan bu kitabede (Göktürkçe, Soğdça, Çince) esas okunabileni Çince olanıdır. 1896 yılında okunabilen bu yazı aynı yılda neşredilmiştir. Daha sonraları Çince'den Türkçeye tercüme edilen bu kitabeden H.N. Orhun'un Eski Türk Yazıtları adlı eserinin 2. cildinde bahsedilmektedir.

Prof. Dr. Gülçin ÇANDARLIOĞLU

Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 2 Sayfa: 193-214

Dipnotlar :

1. CTS, 195; HTS, 217.
2. CTS 195; HTS 217, TCTC 215.
3. CTS, 195, 3a; HTS, 217, 3a TC TC 219; TFYK C. 973.
4. CTS, 195, 3a; HTS, 217, 3a; TCTC 279; TFYK C. 973.
5. CTS, 195, 4 b; HTS 217, 4a.
6. CTS, 195, 6 b; HTS, 217, 5 b.
7. CTS, 195, 6 b; HTS 217, 5 b;
8. CTS, 195, 8 b; TCTC, 224.
9. TCTC, 225.
10. CTS, 195, 86; HTS, 217, 6 b;
11. HTS, 217, 6 b; TCTC, 226,
12. HTS, 217, 7a; TCTC, 227.
13. HTS, 217 7b;
14. CTS, 195, 9a; HTS, 217, 8b; TCTC, 233; TFYK, 976,
15. CTS, 195, 9a; HTS, 217, 8b;
16. CTS, 195, 10 b; HTS, 217 9 b.

17. HTS, 217, 9 b; TCTC, 236.
18. HTS, 217, 9 b, TCTC, 237,
19. HTS, 217, 9 b;.
20. TCTC, 241; TFYK 979.
21. CTS, 195 10 b; HTS, 217 B, la.
22. HTS, 217, 96.
23. HTS, 217 B, 1 b; TCTC, 243.
24. CTS, 195, 12a; HTS, 217 B, 1 b.
25. HTS, 217 B, 1 b; TFYK, 980.
26. CTS, 195, 12 a; HTS, 217 B, 1 b.
27. HTS, 217 B, 1 b; TCTC, 246;

Kaynaklar :

- Hüseyin Namık Orkun, Eski Türk Yazıtları, Sine Usu Yazıtı, Karabalgasun Yazıtı bölümleri. Chiou T'ang shu, Pekin 945. (CTS)
- Hsin T'ang shu, Pekin 1060. (HTS)
- Tsu-chih T'ung-Chien, Pekin 1085. (TCTC)
- Tse-fu Yüan-kuei 1005-1013 (TFYK)
- Sung Shih, Pekin 1010.
- Wu-tai Shih-chi
- C. Mackerras, The Uighur Empire, Canberra 1969.
- J. Hamilton, Les Oughours a l'époque Cinq Dynasties d'après les documents Chinois, Paris 1955
- J. Hamilton, Toquz-Oğuz et On-Uygur, Jurnal Asiatique CCL, 1, 1962
- B. Ögel, Uygurların "Menşe Efsanesi", DTCF Dergisi, VI, 1-2, 1948
- V. Minorsky, Tamim İbn Bahr's Journey to the Uygur's BSOAS, 1948
- H. Escedy, Uighurs and Tibetan in Pei-t'ing 790-791 A.D., Act. Or. XVIII, Budapest, 1965
- Tsai Wen-shen, Li Te-yü'nün mektuplarına göre Uygurlar, Tai-pei, 1967.
- Ö. İzgi, Wang Yen-te Seyahatnamesi, Ankara, 1988.
- G. Çandarlıoğlu, Ötüken Bölgesinde Kurulan Büyük Uygur Kağanlığı, İstanbul, 1972 G. Çandarlıoğlu, Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri, Taipei, 1972.